

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 86ο • ΤΟΜΟΣ 171ος • ΤΕΥΧΟΣ 1852 • ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 2012

ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ	<i>Όμιλία για τό Όλοκαύτωμα</i>
ΤΟΥΜΑΣ ΤΡΑΝΣΤΡΕΜΕΡ	<i>Οί μνήμες μέ βλέπουν</i> Μετάφραση: Βασίλης Παπαγεωργίου
ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΗΣ	<i>Άπό τό τετράδιο ίάσεων (Ποήματα)</i>
ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ	<i>Ό έθνικολαϊκισμός ώς ιδεολογία</i> <i>Ό διεθνής έμπειρία και ή έλληνική περίπτωση</i>
ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΣΧΑΛΗΣ	<i>Γύρω άπό τίς πηγές έμπνευσης του Κάλβου</i>
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΒΡΟΥΛΑΚΗ	<i>Ό λιμός τής Άθήνας</i> <i>και ή Μαγειρική των περιστάσεων</i>
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΑΓΗΣ	<i>Χρονικό - Β Μέρος</i> <i>(Ό πορεία μου προς την κριτική και τό δοκίμιο)</i>

Μηνολόγιο

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ • ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΔΑΣ

ΝΙΚΟΣ ΛΑΖΑΡΗΣ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΟΥΚΑΣ

ΛΙΝΑ ΠΑΝΤΑΛΕΩΝ • Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΝΕΖΗΣ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ

ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ

Φεβρουάριος-Μάρτιος 2012

Γιῶργος Ἀράγης

Χρονικό

(Ἡ πορεία μου πρὸς τὴν κριτικὴ καὶ τὸ δοκίμιο)

Β' ΜΕΡΟΣ

III

Ἄναντιστοιχία ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πού ἔγραφα καί σ' αὐτὸ πού εἶχα μέσα μου καὶ ἤθελα νά ἐκφράσω:

Ὅταν εἶχα κάτι νά πῶ κι ἔπιανα μολύβι καὶ χαρτί κι ἔγραφα ἓνα κείμενο κάποιας ἔκτασης, ἀπὸ μιά σελίδα ἄς πούμε καὶ πάνω, ὅλα πήγαιναν ἀρκετὰ καλά. Τελειώνοντας τὸ γράψιμο, διάβαζα τὸ κειμενάκι κι ἔμενα ἱκανοποιημένος; ἔλεγε σχεδόν πιστὰ αὐτὸ πού ἤθελα νά πῶ. Κατὰ τὴν πάγια συνήθειά μου, ἄφηνα τὸ γραφτὸ γιὰ ἓνα διάστημα κάμποσων ἡμερῶν ἢ ἐβδομάδων νά «κρυώσει» καὶ τὸ ξαναδιάβαζα. Τότε διαπίστωνα πῶς τὸ γραφτὸ αὐτὸ ἀπεῖχε σημαντικὰ ἀπὸ ὅ,τι εἶχα κατὰ νοῦ νά γράψω. Καί τὰ ἔβαζα μέ τὸν ἑαυτὸ μου: πῶς γινόταν, ὅταν τὸ ἔγραφα, νά τὸ βρίσκω τόσο κοντὰ σέ ὅ,τι ἤθελα νά πῶ; Τί μοῦ συνέβαινε κι εἶχα τόσο διαφορετικὲς ἐντυπώσεις γιὰ ἓνα καὶ τὸ ἴδιο κείμενο; Μέ τὸν καιρὸ κατάλαβα πῶς ἦταν ζήτημα αὐθυποβολῆς. Ἐγραφα μέ μιά ἔντονη, ἀλλὰ ἀσαφὴ ἐσωτερικὴ ἐντύπωση, τὴν ὁποία ἐπιχειροῦσα νά διοχετέψω στὶς λέξεις καὶ στὶς φράσεις πάνω στό χαρτί. Ὅ,τι ἔδωκε πάνω στό χαρτί ὑστεροῦσε ἐναντι τῆς ἐσωτερικῆς ἐντύπωσης. Ὅμως αὐτὸ δέν γινόταν ἀμέσως ἀντιληπτό, γιατί, ὅσο ὁ δεσμός τῆς ἐντύπωσης μέ τὸ γραφτὸ ἦταν νωπός, ἡ ἐσωτερικὴ ἐντύπωση προβαλλόταν πάνω στό γραφτὸ. Ἐτσι, ὅταν τελείωνα τὸ γράψιμο καὶ διάβαζα αὐτὸ πού εἶχα γράψει, συμπλήρωνα ἀσυνεῖδητα τὰ κενὰ τοῦ γραφτοῦ μέ βάση τὴν ἐντύπωση πού κυριαρχοῦσε μέσα μου. Μιά αὐταπάτη πού, καθὼς πιστεύω, θά ἔχει ταλαιπωρήσει πολλοὺς μαθητευόμενους στὸν τομέα τῆς ἐκφρασης. Οὔτε καὶ λύνεται ποτέ ἀπόλυτα

Ὁ Γιῶργος Ἀράγης γεννήθηκε τὸ 1936 στὸ Μεγάλο Περιστέρι Ἰωαννίνων. Τελευταῖο βιβλίο του: *Γιὰ τὸν Γιῶργο Ἰωάννου* (Ἰνδικτος 2007).

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ «Χρονικοῦ» δημοσιεύτηκε στὸ προηγούμενο τεῦχος τῆς *Νέας Ἑστίας*, Ἰανουάριος 2012.

τό πρόβλημα αυτό. Ούτε και σήμερα έπαψε να μέ απασχολεῖ. Ἐκείνη στιγμή πάντως πού έντόπισα τήν αίτία τοῦ προβλήματος, ἡ προσοχή μου στράφηκε ἀπό τό κείμενο στήν έσωτερική όντότητα αὐτοῦ πού ἤθελα νά εκφράσω. Μέ τήν έννοια ὅτι, ἀντί νά αφήνω τά γραφτά νά «κρυώνουν» γιά νά κρίνω τό ἀποτέλεσμα, νά αφήνω αὐτό πού ἤθελα νά εκφράσω νά ἀποκρυσταλλώνεται μέ τόν καιρό. Κρατώντας, κάθε φορά πού ἐπανερχόταν στή σκέψη μου ἕνα τέτοιο «θέμα», σημειώσεις, ὥστε νά σχηματίζεται ἕνα σχετικά μικρό ἀπόθεμα σημειώσεων. Βέβαια αὐτά τά «θέματα», οἱ έσωτερικές έντυπώσεις δηλαδή, δέν ἔμεναν ἀναλλοίωτα μέ τό πέρασμα τοῦ καιροῦ. Ἄλλα ἔχαναν ἔδαφος καί ἀπορρίπτονταν, ἐνῶ ἄλλα ἐπικυρώνονταν ὡς βαθιές, μόνιμες καί ἀξιόλογες ἐπιστημάνσεις. Τά τελευταῖα ἦταν αὐτά πού προκρίνονταν γιά γράψιμο. Τώρα δέν ὑπῆρχε πιά ἐκείνη ἡ θερμή παρόρμηση τοῦ πρώτου καιροῦ, ἡ εκφραστική προσπάθεια προχωροῦσε ἀρκετά συγγρατμημένα, ἀναζητώντας τή μεγαλύτερη δυνατή ἀναλογία πρὸς τό ἔσω ἀντικείμενο. Ἔτσι ἔφτανα ξανά ἀπό ἄλλο δρόμο στό ἐγχείρημα τῆς γραφῆς. Ἐφτανα ἀλλά δυσκολότατα προχωροῦσα, καθώς διαπίστωνα μεγάλες ἐλλείψεις στόν τομέα τοῦ λεξιλογίου καί στή σύνθεση τοῦ λόγου.

Καθόλου παράξενο ἂν ἀναλογιζόταν κανεῖς τί γλωσσική προπαίδεια εἶχε προηγηθεῖ. Ἐνα Δημοτικό ἐλλιπέστατο — τέσσερα μόνο χρόνια (τά δυό χάθηκαν στήν Κατοχή), τά τρία μέ μαθήματα τό καλοκαίρι στό ὑπαίθρο μιά καί τό σχολεῖό μας εἶχε καεῖ μαζί μέ ὄλο τό χωριό, τό 1943, ἀπό τούς Γερμανούς. Ἡ περιοχή στήν ὁποία μεγάλωσα ἀποτέλεσε, γιά δέκα χρόνια, 1940-1950, τόπο πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Τό Γυμνάσιο, κάτω ἀπό κακές συνθῆκες, μέ βιβλία πού σέ ἀπωθοῦσαν καί καθηγητές χωρίς εὐρύτερη παιδεία. Ἐνῶ, στό Γυμνάσιο, εἶχα μάθει νά λέω μηχανικά, «Θεοῦ θέλοντος καὶ ἐπὶ ρίπος πλείους» καί ἄλλα τέτοια, πρώτη φορά κατάλαβα πῶς συντάσσεται μιά πρόταση, ὅταν ἀργότερα ἔκανα μαθήματα ἀγγλικῆς γλώσσας. Τό Πανεπιστήμιο, αὐταρχικό, καθαρευουσιάνικο καί ἀρτηριοσκληρωτικό, ὅπου ἐνδιέφερε ἡ ἀποστήθιση τῶν συγγραμμάτων. Ἐπῆρχαν βέβαια τά διαβάσματα ἀπό τή μεριά τῆς λογοτεχνίας, πρακτικά καί θεωρητικά. Γιά τήν προσπάθεια πού ἔκανα, τό βάρος ἔπεφτε περισσότερο στά θεωρητικά. Ἀπό τήν ἐπισκόπηση τέτοιων κειμένων, στό βαθμό πού μπορούσα νά ἔχω ἐποπτεία, γινόταν φανερό ὅτι καλλιεργημένος θεωρητικός νεοελληνικός λόγος στόν τόπο μας δέν ὑπῆρχε. Κάτι περισσότερο: ὁ κοινός δημόσιος λόγος (ἄρθρα, ἐπιφυλλίδες, κριτικές, μελέτες, δοκίμια, γενικότερα θεω-

ρητικά), όπως εκδηλώνονταν καθημερινά, έπασχε από άκαμψία, ρητορικότητα, άκαταστασία και άοριστολογία. Μολαταῦτα δέν έπαυε να είνai μιά πραγματικότητα, μιά διαρκής πρόταση μαθητείας, τέτοιας πού δέ σ' άφηνε στό ξεκίνημα, αλλά και άργότερα, ανεπηρέαστο. Θά έπανελθω σ' αυτό τό θέμα. Ύπήρχαν ώστόσο και περιπτώσεις σημαντικῶν ανθρώπων, οι όποιοι είχαν προσπαθήσει να λύσουν εκ τῶν ένόντων τό γλωσσικό και τό έκφραστικό τους πρόβλημα. Άνάμεσά τους ξεχώριζα τόν Ε. Ροΐδη, τόν Κ. Παλαμά (τῶν κειμένων πού εΐχε γράψει στην καθαρεύουσα), τόν Έλισαΐο Γιανίδη, τόν Ε. Παπανούτσο, τόν Ι. Θ. Κακριδή, τόν Γ. Σεφέρη, τόν Χ. Καρούζο, τόν Γ. Θεοτοκά. Τόν Παπανούτσο, άφου τόν καλοδιάβασα, τόν έβγαλα από τό λογαριασμό, γιατί ό λόγος του μου φαινόταν μηχανικός και άψυχος. Πρέπει να πῶ ότι τό καυτό πρόβλημά μου δέν ήταν τό δίπολο καθαρεύουσα-δημοτική, αλλά μιά γλώσσα ευλύγιστη, στρωτή και έναργής, κατάλληλη για τή δουλειά πού ήθελα να κάνω. Κοιτάζοντας τά θεωρητικά γραφτά τῶν παραπάνω συγγραφέων, παρατηρούσα ότι υπήρχαν σ' αυτά τρεις κοινói παρονομαστές.

Ό ένας παρονομαστής εΐχε να κάνει με τίς πολύ καθαρές άπόψεις τους. Πράγμα πού σήμαινε ότι οι άνθρωποι αυτοί δέν κάθισαν να γράψουν προτου να έχουν σκεφτεΐ, να έχουν προβληματιστεΐ, να έχουν ξεκαθαρίσει μέσα τους αυτά πού ήθελαν να πουν. Ό Ροΐδης, στά «Περί συγχρόνου έλληνικῆς ποιήσεως» και «Περί συγχρόνου έν Έλλάδι κριτικῆς»,¹ καθώς και στό «Διατί δέν έχει ή σημερινή Έλλάς φιλολογίαν»,² εΐχε συγκροτημένες άπόψεις πάνω στα θέματα τῆς έλληνικῆς ποίησης και κριτικῆς του καιρου του. Εΐχε μάλιστα κάνει, αν και δέν προϋπήρχε κριτική παράδοση να στηριχτεΐ σ' αυτή, βασικές τομές, για ιδέες και πρόσωπα, πού εκτοτε και μέχρι σήμερα παραμένουν σεβαστές. Εΐχε ακόμα θέσει από τότε τό πρόβλημα τῆς ιθαγένειας στή νεοελληνική λογοτεχνία. "Ας σημειωθεΐ, εκτός θέματος, μολοντί δέν είνai έντελῶς άσχετο με τόν προβληματισμό του, ότι εΐχε τό θάρρος τῆς γνώμης του για έργα και πρόσωπα σύγχρονά του. Ό Παλαμάς δέν εΐχε σίγουρα τή συγκρότηση του Ροΐδη. Ύπῆρξε πολυγράφος και κάποτε προχειρογράφος, αλλά δέν του λει-

¹ Έμμανουήλ Ροΐδης, "Απαντα, τόμ. Β', φιλολ. έπιμ. "Αλκης Άγγέλου, Έρμῆς, Αθήνα 1979, σ. 246-317.

² "Ο.π., τόμ. Ε', σ. 302-305.

ψαν και οι φωτεινές στιγμές. 'Από τά θεωρητικά του κείμενα ξεχώρισα τά γραμμένα σε καθαρεύουσα, για τό λόγο ότι τά γραμμένα στη δημοτική ύστερουν ως γλώσσα και ως έκφραση. Σ' αυτά, τά δημοτικιστικά, δέν ελέγχει εύκολα τό γλωσσικό υλικό του, ή γραφή του μοιάζει άρρυθμη και σαν να τρεκλίζει. 'Αντίθετα τά καθαρευουσιάνικα είναι γραμμένα με σταθερό χέρι και καλή ισορροπία λόγου. 'Από τά τελευταία ξεχωρίζω τρία στά όποια θήτευσα ιδιαίτερα. 'Εννοώ τά επόμενα: «Κάλβος ό Ζακύνθιος»,³ «'Η φαντασία και ή Πατρίς»,⁴ «Τό έργον του Κρυστάλλη».⁵ 'Εδώ ό Παλαμās ξεφει πολύ καλά τί θέλει να πει. Και μολονότι δύο από τά κείμενά του (για τον Κάλβο και τον Κρυστάλλη) αποτελουν κριτικές ποιητικων έργων, όπου χρειάζεται να αυτενεργήσει κανεις κατά τό αισθητηριό του, εκφράζει σταθερές και κατασταλαγμένες απόψεις. Τό βιβλίο του 'Ελισαίου Γιανίδη Γλώσσα και ζωή,⁶ όταν τό διάβασα, ήταν μιά έκπληξη. Τό ίδιο και τό μικρό βιβλιαράκι που κυκλοφόρησε τον επόμενο χρόνο.⁷ 'Ανεξάρτητα από τό τί υποστήριζε σ' αυτά, οι απόψεις του ήταν τόσο ξεδιαλυμένες, που, θαρρείς, επιδίωκε την καθαρότητα της σκέψης του ως τίς άκραίες της συνέπειες. 'Η συστηματική συνέπεια της επιχειρηματολογίας του μου θυμιζε τη συστηματικότητα της 'Ανατομικής στην 'Ιατρική Σχολή. Τό έργο του Ι. Θ. Κακριδη, του Γιανίδη και του Καρούζου, δέν τό γνώριζα παρά μόνο κατά ένα μικρό μέρος. Είχα ακούσει από φίλους μου φιλόλογους, που ήταν μαθητές του, τά καλύτερα λόγια για τό μάθημα που έκανε ό Κακριδής στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. 'Ετσι πήρα από περιέργεια και διάβασα ένα βιβλίο του που, σύμφωνα με τον τίτλο του, αναφερόταν στο πρόβλημα της μετάφρασης. Πρόκειται για τό βιβλίο Τό μεταφραστικό πρόβλημα (Αθήνα 1966). 'Ακολούθησε τό Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο (Θεσσαλονίκη 1971) και τό Νεοελληνικές μελέτες — τό ανακόλουθο, ή επαναστροφή (Αθήνα 1976). Και στα τρία έχουμε

³ Κωστής Παλαμās, 'Απαντα, τόμ. Β', Μπίρης, 'Αθήνα χ.χ., σ. 28-59.

⁴ 'Ο.π., σ. 379-388.

⁵ 'Ο.π., σ. 463-483.

⁶ 'Ελισαίος Γιανίδης, Γλώσσα και ζωή. 'Αναλυτική μελέτη του γλωσσικού ζητήματος, Κάλβος, 'Αθήνα 1969.

⁷ 'Ελισαίος Γιανίδης, Γλωσσικά πάρεργα. Γλώσσα και όρθογραφία — συζητήσεις της εποχής, Κάλβος, 'Αθήνα 1970.

χωνεμένες και σαφείς απόψεις. Π.χ., πολύ γενικά, ή μετάφραση ενός λογοτεχνικού έργου από μία γλώσσα σε μία άλλη, λόγω των ιδιαιτεροτήτων της κάθε γλώσσας, παρουσιάζει πάντοτε ένα κάποιο έλλειμμα. Σύμφωνα με τη Νεοαναλυτική μέθοδο, την οποία ακολουθεί ο συγγραφέας στο *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*, ή *Οδύσεια* και ή *Ιλιάδα* είναι ενιαίες συνθέσεις ενός μονάχα ποιητή και όχι συλλογική σύνθεση. Δέν χρειάζεται, νομίζω, να πω ότι δέν είχα και δέν έχω ιδέα γι' αυτό τό ζήτημα. Μπορούσα ωστόσο να παρακολουθήσω την καθαρότητα της σκέψης του Κακριδῆ. Γιά τό τρίτο βιβλίο δέν χρειάζεται να πω τίποτα, εκεί έχουμε μετρημένα φιλολογικά κουκιά. Από τά θεωρητικά-κριτικά γραφτά του Σεφέρη είχα στην κατοχή μου τόν τόμο *Δοκιμές* (Φέξης, Ἀθήνα 1962). Γιά τίς κατασταλαγμένες απόψεις του Σεφέρη ἀρκοῦσε να διαβάσει κανείς τά κείμενα «Διάλογος πάνω στην ποίηση», «Μονόλογος πάνω στην ποίηση», «Ἐρωτόκριτος», «Ἀπορίες διαβάζοντας τόν Κάλβο» κ.ἄ. Από τίς πρώτες σειρές τῶν κειμένων αὐτῶν καταλάβαινες ὅτι βρισκόσουν μπροστά σ' ἕνα στοχαστή πού ἤξερε πολύ καλά τί εἶχε να πει. Δέν θά ἐπιμείνω. Θά πω μόνο ὅτι στον Σεφέρη ὀφείλουμε βασικές διακρίσεις σε ζητήματα θεωρίας και πράξης του ποιητικού λόγου. Ὁ Χρῆστος Καρούζος, στά κείμενά του πού συγκεντρώθηκαν μετά τό θάνατό του ἀπό τή γυναίκα του Σέμνη στον τόμο *Ἀρχαία Τέχνη*, ἦταν ἐπίσης μία ἐκπληξη. Ἀρχαιολόγος μέ ὀξύ διακριτικό πνεῦμα πάνω στά ζητήματα τῆς ἀρχαίας και τῆς σύγχρονης τέχνης, εἶχε σαφή ἀντίληψη του ἐκάστοτε ἀντικειμένου του. Ἀρκεῖ να διαβάσει κανείς ἀπό τόν παραπάνω τόμο τά κείμενα «Οἱ ἀρχές τῆς αἰσθητικῆς ὄρασης στον 5ον αἰώνα π.Χ.», «Ἡ πνευματική ἀνανέωση στή μελέτη τῆς ἀρχαίας τέχνης», «Ἡ τέχνη και ἡ ἐποχή», «Ὁ παιδαγωγικός ρόλος τῶν μουσείων», γιά να καταλάβει τήν καθαρότητα τῆς σκέψης του. Και να συμπεράνει πόσο εἶχε βασανίσει στό μυαλό του τά θέματα πού τόν ἀπασχολοῦσαν, προτοῦ να καθίσει να τά ἐκφράσει. Ὁ Γιῶργος Θεοτοκάς δέν διέθετε τό σκληρό μέταλλο τῶν προηγούμενων. Ὅμως ἦταν ἕνας στοχαστής πού δέν δίσταζε να καταπιαστῆ μέ τά πιό ἀκανθώδη ζητήματα. Γιά τόν Ροῖδη, τόν Παλαμᾶ, τόν Σεφέρη και τόν Θεοτοκά, μπορῶ να πω ὅτι γνώριζα ὄλο σχεδόν τό μέχρι τότε γνωστό ἔργο τους. Στά δοκιμακᾶ γραφτά του Θεοτοκά εἶχα θητέψει ἀπό πολύ νωρίς. Γιά τήν καθαρότητα τῆς σκέψης του ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τά κείμενα πού πρόσεξα ιδιαίτε-

ρα. Είναι «'Ο Έλληνας συγγραφέας»,⁸ «Στό κατώφλι τῶν νέων καιρῶν»,⁹ «Γιά τό δοκίμιο»¹⁰ κ.ά.

Ὁ δεύτερος κοινός παρονομαστής αὐτῶν τῶν ἐφτά συγγραφέων ἀφοροῦσε τή σαφήνεια τῆς γραφῆς τους. Μιάς γραφῆς ἡ ὁποία συνιστοῦσε προηγούμενο στό ὁποῖο χαϊρόσουν, παρ' ὄλες τίς γλωσσικές διαφορές μεταξύ τους, νά μαθητεύεις. Λίγες φράσεις νά διάβαζε κανείς, ἀπό τά κείμενα πού ξεχώρισα παραπάνω, ἔβλεπε ἀμέσως τήν ἐκφραστική τους διαύγεια. Μιά εἰδικότερη ἀναφορά στά γραφτά αὐτά, μέ ἔνδεικτικές φράσεις τους κ.λπ., μᾶλλον περιττεύει. Ἐξάιρεση θά κάνω γιά τή λιγότερο γνωστή περίπτωση τοῦ Γιανίδη. Μοῦ ἔκανε ἰδιαίτερη ἐντύπωση ἡ ἀπείριτη καθαρότητα τοῦ λόγου του. Ποιός ἦταν ὅμως αὐτός ὁ Γιανίδης; Ὑποστήριζε τή δημοτική γλώσσα, αὐτό ἦταν φανερό. Εἶχε πολλές γνώσεις, ἰδίως γλωσσικές, κι αὐτό ἐπίσης ἦταν φανερό. Ἄλλά ποιός ἦταν; Πρώτη φορά συνάντησα τό ὄνομά του στό βιβλίο τοῦ Χρ. Χριστίδη *Χρόνια Κατοχῆς*,¹¹ πού ἀναφερόταν ἀρχικά στό θάνατο (11.2.1942) καί στήν κηδεία τοῦ Γιανίδη, ἐνῶ στή σ. 544 ἔδινε μερικά βιογραφικά στοιχεῖα του, ἀπό τά ὁποῖα ἔβγαине πώς ὁ Γιανίδης ὑπῆρξε μιά πολυσχιδῆς προσωπικότητα. Τοῦτο φαινόταν κι ἀπό τό μικρό βιογραφικό του πού ὑπῆρχε στό ἀνυπόγραφο «Εἰσαγωγικό σημείωμα» τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κάλβου. Ἡ *Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς* δέν τόν ἀνάφερνε, οὔτε στό ψευδώνυμό του (Ἐλισαῖος Γιανίδης) οὔτε στό ὄνομά του (Σταμάτης Σταματιιάδης). Λίγες ἀναφορές πού βρῆκα δῶθε κείθε συνδέονταν μέ τό γλωσσικό ζήτημα. Φωτογραφία του δέν εἶδα πουθενά. Ποιός ἦταν ὅμως ὁ ἄνθρωπος αὐτός πού ἔγραψε μιά *Οἰνολογία*, μιά *Γεωμετρία*, μιά *Ἀστρονομία* κι ἔκανε εἰδικές μελέτες πάνω στή βυζαντινή μουσική, στή γλώσσα καί στή φιλοσοφία; Φῶς ἦρθε ἀπό τόν πρῶτο τόμο τῆς σειρᾶς *Σελίδες αὐτοβιογραφίας* τοῦ ποιητῆ Γ. Θ. Βαφόπουλου. Ἐκεῖ ὁ Βαφόπουλος σκιαγραφεῖ μιά ἀσκητική μορφή ἐνός ἐπιστήμονα-ἐρευνητῆ. Ἀντιγράφω ἕνα ξεχωριστό σημεῖο:

⁸ Γιώργος Θεοδοκᾶς, *Προβλήματα τοῦ καιροῦ μας*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1956, σ. 22-36.

⁹ Γιώργος Θεοδοκᾶς, *Πνευματική πορεία*, Φέξης, Ἀθήνα 1961, σ. 11-28.

¹⁰ Ὁ.π., σ. 317-319.

¹¹ Χρ. Χριστίδης, *Χρόνια Κατοχῆς. Μαρτυρίες ἡμερολογίου 1941-1944*, Ἀθήνα 1971, σ. 208-11, 216, 228, 362, 544.

Σ' όλη τή μακρόχρονη σχέση πού 'χε δημιουργηθεῖ κατόπι μεταξύ μας, εἶχα διαπιστώσει, πώς μιά μικρή φράση ἀποτελοῦσε τό μοτίβο τῆς σωκρατικῆς διαλεκτικῆς του: «Τί ἐννοεῖτε;». Σέ κάθε συζήτηση ἔπρεπε ὁ συνομιλητής του νά ἐκφράζεται μέ ἄκρα σαφήνεια, γιατί διαφορετικά θά σκόνταφε σέ τοῦτο τό κοτρώνι, πού πετοῦσε στό δρόμο του: «Τί ἐννοεῖτε;»¹²

Ἦταν πολύγλωσσος, ἦταν μαθηματικός, ἦταν ὑπέρμαχος τῆς δημοτικῆς, ἦταν εἰσηγητής τοῦ μονοτονικοῦ... Ὅμως αὐτό πού μ' ἐνδιέφερε δέν ἦταν καθαυτή ἡ δημοτική, ἀλλά ἡ γλωσσική ἐπάρκεια, ἡ δυνατότητα νά λέω αὐτό πού αἰσθανόμουν μέ ἀρκετή ἀκρίβεια. Τό βιβλίο τοῦ Γιαννῆ Γλώσσα καί ζωῆ ἦταν ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἕνα μάθημα ἐκφραστικῆς ἀπλότητας, διαύγειας καί βαθύνοιας, ἐνῶ ἡ φράση του «Τί ἐννοεῖτε;», τόσο στόν πληθυντικό ὅσο καί στόν ἐνικό, θ' ἀποτελοῦσε ἕκτοτε μεθοδολογικό ἐργαλεῖο μου. Ἀντιγράφων λίγες σειρές ἀπό τό βιβλίο του:

Ὅ,τι συνέβη στήν ἱστορία τοῦ ἔθνους μας, συμβαίνει στήν ἀτομική ἱστορία τοῦ καθενός μας. Ἀπό κεῖνον τό φαῦλο κύκλο ὅπου μπερδεύτηκε τό ἔθνος μας ἀπ' τόν καιρό τῆς πρώτης παρακμῆς του, ἀπ' αὐτόν περνοῦμε ἕνας ἕνας, ὅταν κάνουμε τή μὀρφωσή μας. Τό ἄτομο τοῦ καθενός μας εἶναι ἡ σκηνή ὅπου ξαναπαίξεται, σέ λίγα χρόνια τό ἱστορικό δράμα τῆς γλωσσικῆς πλάνης, που πιάνει εἴκοσι αἰῶνες στήν ἱστορία μας.¹³

Ὁ τρίτος κοινός παρονομαστής τῶν ἐφτά «δασκάλων» ἦταν ἡ σχέση τῆς γραφῆς τους μέ τόν προφορικό λόγο.

Παρένθεση. Ὅσο γνωρίζω, γίνεται ἐξακολουθητικά σύγχυση ἀνάμεσα στόν προφορικό λόγο καί στή γλώσσα τῶν δημοτικιστῶν. Λέμε ἡ καθαρεύουσα εἶναι γραφτή γλώσσα, ἐνῶ ἡ «δημοτική» προφορική (στή γλώσσα τῆς ὑπαίθρου θά ἀναφερθῶ ιδιαίτερα σέ ἐπόμενες σελίδες). Ὅμως τά κριτικά κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, πού εἶναι γραμμένα στή «δημοτική», πολύ ἀπέχουν ἀπό τό νά δίνουν τό αἶσθημα τῆς προφορικότητας, ἐνῶ δέν νομίζω πώς ἀπέχουν ἐξίσου τά γραμμένα στήν καθαρεύουσα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό ἴδιο δέν ἀνταποκρίνονται στό αἶσθημα τῆς προφορικότητας τά θεωρητικά κείμενα σέ «δημοτική» γλώσσα τοῦ Σικελιανοῦ καί ἄλλων. Παράδειγμα:

¹² Γ. Θ. Βαφόπουλος, Σελίδες αὐτοβιογραφίας, τόμ. Α': Τό πάθος, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», Ἀθήνα 1970, σ. 254.

¹³ Ἐλισαῖος Γιαννῆς, Γλώσσα καί ζωῆ, ὅ.π., σ. 18.

Στήν ἀποκατάσταση ὡστόσο τῆς ἀνθρώπινης αἰσθαντικότητας στήν κοσμική της περιωπή κι ἀποστολή, καί στήν ἐδραίωση τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ποίησης ὡς κίβωτοῦ τῶν περιούσιων κι ἀναφαίρετων δημιουργικῶν ἀρχῶν τῆς Ζωῆς, δέν βοηθαίει μονάχα, στίς μέρες μας, ἡ ἀπ' εὐθείας ἐνδοσκοπήσι τῶν ἴδιων τῶν ποιητῶν, ἀλλά συγχρόνως κ' ἡ πορεία ὄλων τῶν ἄλλων γνωστικῶν μεθόδων πολιορκίας τοῦ νοήματος καί αἰτήματος τῆς ζωῆς: ὅσο κι ἂν, βέβαια, ὅποιαδήποτε ἄλλη γνωστική μορφή ἀλήθειας, ἀντικρί στήν Ποιητική, θέ νά 'ναι πάντα ὅ,τι εἶναι τό πολὺγυνο ἀντικρὺ στὸν τέλειο κύκλο, εἴτε ἐγγραμμμένο εἴτε περιγραμμμένο: προσεγγίζοντας ὀλοένα τὴν τροχιά του, ἀλλά μὴ φτάνοντας τό σχῆμα του ποτέ.¹⁴

Τό ἀπόσπασμα εἶναι γραμμμένο σέ «δημοτική» γλώσσα. Μολαταῦτα κάθε ἄλλο παρά πείθει γιά τὴν προφορικότητά του. Γιατί; Γιατί ἡ προφορικότητα τοῦ γραφοῦ λόγου δέν καθορίζεται μόνο ἀπὸ τὴ γραμματική καί τό λεξιλόγιο (θά ἐπανεῖλω σ' αὐτό τό θέμα). Σ' ἓνα σημαντικό βαθμὸ προσδιορίζεται ἀπὸ ἐσωτερικά γνωρίσματα. Εἶναι γραφὴ μέ ἐμπειρικό ἔρμα, κατὰ τρόπο πού νά θυμίζει γλώσσα ἐμπειροτέχνη. Ἀποφεύγει τίς γενικές, ἀφηρημένες καί ἀόριστες ἔννοιες καί ἀποβλέπει στήν ἄμεση, συγκεκριμένη ἀναφορά στό ἐκάστοτε ἀντικείμενο. Ἀρθρώνεται σάν νά 'ναι ν' ἀκουστεῖ ἀπὸ κοντινὸ ἀκροατὴ, γι' αὐτὸ τὴ διακρίνει ἡ ἦλια ἔνταση τῆς φωνῆς. Ἔχει τόνο οἰκειάς ἔκφρασης, μέ κάποια ἐξομολογητικὴ χροιά καί κουβαλαίει τὴ ζεστὴ παρουσία τοῦ ἐκφραζόμενου. Εὐνοεῖ συχνά τὴν ἐκθλιψη ἀπὸ τὴν ὀλογράμματη γραφή, π.χ. γι' αὐτό, ἀντὶ γιά αὐτό. Παρουσιάζει κάποια ἀνταπόκριση στὴ λειτουργία τῆς ἀναπνοῆς κι εἶναι γιά τοῦτο σχετικὰ μικροπερίοδη. Νά σημειωθεῖ ὡστόσο πὼς ἡ προφορικότητα τῆς γραφῆς ἔχει μὲν ἀναλογικὴ σχέση μέ τὸν καθαυτὸ προφορικὸ λόγο, ἀλλά σέ καμιά περίπτωσι δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ταυτίζεται μαζί του. Ἡ προφορικότητα αὐτὴ δέν παύει νά διέπεται ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ γραφοῦ λόγου, πού δέν εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνες τῆς προφορικῆς ὁμιλίας. Ἄλλο νά κουβεντιάζεις μέ κάποιον φιλικὸ πρόσωπο κι ἄλλο νά γράφεις μέ προφορικὴ αἴσθησι τοῦ λόγου. Κλείνει ἡ παρένθεσι.

Κοιταγμένη ἀπὸ τὴν ὀπτική τῶν προηγούμενων, ἡ καθαρεύουσα τοῦ Ροῦθι, μέ τὸν σχετικὰ ὑποκειμενικὸ χαρακτήρα, τὸν ἐμπειρικό, καί τὸν ὀμιλητικὸ τόνο, παρουσιάζει ὀρισμένα στοιχεῖα προφορικότητας.

¹⁴ Ἄγγελος Σικελιανός, *Λυρικός βίος*, τόμ. Α', ἐπιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1965, σ. 66.

Ἄν θέλωμεν ποιήσιν οἷα ἢ παρά τοῖς Φράγκοις ρομαντική, πρέπει νά ἐξισωθῶμεν ἐκείνους κατά τό θρησκευτικόν αἶσθημα, τά φῶτα καί τόν πολιτισμόν· ἂν θέλωμεν ποιήσιν ἑλληνικήν, πρέπει νά παρουσιασθῇ ἡμῖν εὐκαιρία νά ἐπιδείξωμεν ὅσον οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι καί πατέρες ἥρωισμόν. Τό ἄσμα τοῦ Αἰσχύλου ἦτο σύγχρονον τῶν σαλαμινομάχων ὡς τό δημοτικόν τῶν τουρκομάχων. Οἱ ἀθάνατοι τοῦ Ἑλληνος λόγοι ὑπῆρξαν πάντοτε σύντροφοι τῶν ἀθανάτων ἔργων. Μόνον ὑπό βροχήν περσικῶν τοξευμάτων ἠδύνατο νά εἶπῃ ὁ Λεωνίδας: «Ἐν σκιᾷ πολεμήσομεν», καί μόνον πρό τῆς πυρᾶς ὁ Διάκος:

Σκυλιά κι' ἂν μέ σουβλίσετε, «ἕνας» γραικός ἐχάθη.¹⁵

Τό ἀπόσπασμα θά μποροῦσε νά εἶναι ἀπάντηση σέ συνομιλητή. Σάν κάποιος νά εἶχε θέσει ὀρισμένο ἐρώτημα ἢ νά εἶχε πεῖ ἄλλη γνώμη καί, ἀπαντώντας, νά διατύπωσε ὁ ὀμιλητής τοῦ ἀποσπάσματος τή δική του ἐκδοχή. Ὑπάρχει ἐδῶ, παρά τόν αἰσθητό ρητορικό τόνο, κάτι ἀπό τήν οικειότητα τοῦ συνομιλητῆ. Καί τήν ἀμεσότητα ἐπίσης. Γενικότερα ὁ λόγος τοῦ Ροῦδη, μολονότι καθαρεύουσα, ἔχει ἕνα σχετικό ἀέρα προφορικότητας.

Τό ἴδιο, ἀλλά σέ μεγαλύτερο βαθμό, ἰσχύει γιά τά κείμενα τοῦ Παλαμᾶ πού εἶναι γραμμένα στήν καθαρεύουσα:

Παρῆλθον ἔτη ἕκτοτε.

Ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἠγόρασά ποτε ἕκ τινος παρά τήν Ἁγίαν Εἰρήνην παλαιοπώλου δύο τομῖδια ἑλληνικῶν ποιημάτων. Κατά τήν ἐποχὴν ἐκείνην ἠγάπων ἀσυνειδήτως τούς στίχους, καί δύο ὁμοιοκαταληξίαι, ὁποιαδήποτε, μέ συνεχίζουν βαθέως. Τό ἕν ἐκ τῶν τομιδίων ἦτο ὁ «Ὀδοιπόρος» τοῦ Παναγιώτου Σούτσου. Πρό πολλοῦ ἀνεζήτουν τό βιβλίον τοῦτο. Τήν εὔρεσίν του ἀπεδέχτην ὡς δῶρον τῆς θείας Προνοίας καί κατέβαλα προθύμως τό ἀντίτιμον αὐτοῦ. Ἐξ ἐναντίας τό ἄλλο τομίδιον συγκατετέθη μόνον τῇ ἐπιμόνῃ παρακλήσει τοῦ παλαιοπώλου νά φορτωθῶ ἀντί καταβολῆς εὐτελεστάτου τιμήματος.¹⁶

Σχόλια δέν χρειάζονται. Βρισκόμαστε μπροστά σέ κείμενο ὀμιλίας, μέ εὐκρινῆ στοιχεῖα προφορικότητας.

¹⁵ Ἐμμανουήλ Ροῦδης, «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως», Ἄπαντα, ὅ.π., τόμ. Β', σ. 316-317.

¹⁶ Κωστής Παλαμᾶς, «Κάλβος ὁ Ζακύνθιος», Ἄπαντα, τόμ. Β', Μπίρης, Ἀθήνα χ.χ., σ. 28.

Παρόμοια περίπου είναι ή περίπτωση του Γιανίδη, πού δέν γράφει σέ καθαρεύουσα. Περίπου, γιατί ή γραφή του Γιανίδη ἔχει ἐπιπλέον τήν ἐπικουρία τῆς γραμματικῆς καί του λεξιλογίου. Ἐάν καί τό κείμενο του βιβλίου του *Γλώσσα καί ζωή* δέν εἶναι κείμενο ὁμιλίας, ὅπως του Παλαμά, εἶναι κατά μία βαθμίδα προφορικότερο του παλαμικοῦ. Τοῦτο ὅμως ὀφείλεται περισσότερο στήν ἀπλότητα καί στον τόνο οἰκειότητας πού ἔχει τό γράψιμο του Γιανίδη:

Ἔτσι ξέρουμε, πως ὅταν μικροί πρωτοπήγαμε στό σκολεῖο, τό πρῶτο πράμα που μάθαμε εἶτανε ὅτι τό στίτι μας λέγεται «οἰκία», ή μητέρα μας «μήτηρ», τό ψωμί «ἄρτος», τό γατάκι μας «γαλή», κ' ἔτσι τά λοιπά. Ὅτι τά πράματα δέν πρέπει νά τά λέμε καί πρό πάντων νά τά γράφουμε, ὅπως μᾶς τάμαθε ή μητέρα μας, πως ἔκαμε λάθος ή μητέρα μας, καί πως πρέπει αὐτό τό λάθος ἐμεῖς μέ τή σπουδή καί τήν ἐπιμέλεια νά τό διορθώσουμε.¹⁷

Τό ἀπόσπασμα τό διακρίνει ἀπλότητα, ἤπια ἔνταση φωνῆς, ἀμεσότητα ἀναφορᾶς, προσήνεια, μικροπερίοδη σύνθεση. Ἐάν καί δέν εἶναι κείμενο ὁμιλίας, ἔχει σαφή ὑφή προφορικότητας.

Ἐναφορικά μέ τόν Κακριδῆ θά περιοριστῶ στό *Ἐαναγουρίζοντας* στον Ὅμηρο. Ὁ Κακριδῆς ἦταν σπλήνα δημοτικιστής, γνωστός κι ἀπό τή «*Δίκη τῶν τόνων*». Ὅμως δέν χειρίζοταν τή δημοτική σάν τούς δημοτικιστές. Ὑπάρχουν στό βιβλίο λέξεις, θά λέγαμε, δημοτικιστικῆς γραμμῆς. Π.χ., «ἀντιτάζουν» (ἀντί ἀντιτάσσουν), «ξεσπάζει» (ἀντί ξεσπάει), «ἀνέγνοιος», «ἀντικατασταίνει», «ἀνασυνθέεται» κ.λπ. Ὅμως κάθε ἄλλο παρά δημοτικιστικός εἶναι ὁ λόγος του Κακριδῆ. Τό ἀεράτο γράψιμό του ρέει σάν ζωντανή ὁμιλία μέ ὅλα τά ἐσωτερικά γνωρίσματα τῆς προφορικότητας. Ἐτσι ὥστε νά δίνει πολύ καθαρά τήν αἴσθηση του λόγου πού ἐκφέρεται γιά ν' ἀκούγεται:

Ἡ ψυχολογική ἐρμηνεία κάνει καί κάτι πού προκαλεῖ τήν ἔντονη ἀντίδρασή μας: Βάζει τήν ποιητική ἀφήγηση στήν ἴδια μοίρα μέ τήν ἱστορική ἔκθεση. Ἐνα ἱστορικό κείμενο ὁ ἐρμηνευτής εἶναι ὑποχρεωμένος νά τό συμπληρώσει, ιδιαίτερα ὅταν πιστοποιεῖ κενά στήν προβολή τῶν αἰτίων πού ὀδήγησαν τά ἱστορικά πρόσωπα σ' αὐτή ἢ σ' ἐκείνη τήν πράξη. Γιατί κάθε ἐνέργεια του ἱστορικοῦ προσώπου, καί ὅταν ὁ συγγραφέας δέν τή δικαιολογεῖ, ἔχει ὅπωςδήποτε τό λόγο της. Ἡ ποιητική

¹⁷ Ἐλισαῖος Γιανίδης, *Γλώσσα καί ζωή*, ὅ.π., σ. 18.

ὅμως πραγματικότητα ἀκολουθεῖ, εἶπαμε, νόμους δικούς της. "Ἐξω ἀπό τό ποιητικό κείμενο τά ποιητικά πρόσωπα δέν ὑπάρχουν, καί κάθε προσπάθεια νά συμπληρωθοῦν οἱ διαλογισμοί τους καί ἡ δράση τους πέφτει στό κενό.¹⁸

Τό ἀπόσπασμα μᾶς δείχνει, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, ὅτι βρισκόμαστε πολύ μακριά ἀπό τή δημοτικιστική γραφή τοῦ Παλαμᾶ. "Ὅσο γιά τήν προφορικότητα δέν ἔχω νά πῶ τίποτε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι προανᾶφερα.

Ἀπό τίς Δοκιμές τοῦ Σεφέρη δέν ξέρω κανένα κείμενό τους πού νά μὴν ἀνταποκρίνεται στούς ὅρους τῆς προφορικότητας. Ἐνα ἀπό τά γνωρίσματα τῶν Δοκιμῶν εἶναι ἡ κουβεντιαστή ὑφή τῶν κειμένων τους. Ὁ Σεφέρης γράφει ἀπλά καί ἀβίαστα, φτάνοντας νά ἐκφράσει δύσκολα νοήματα μέ τήν ἄνεση πού λέει κανεῖς ἓνα παραμῦθι. Ἔτσι, κατά ἓναν τρόπο, ὁ Σεφέρης γράφει ὁμιλητικά ἢ, ἀλλιῶς, μέ προφορική αἴσθηση τοῦ λόγου.

"Ἐχω κρατήσει μιά συμπάθεια γιά τή διδαχή. Φαντάζομαι πώς τοῦτο ὀφείλεται, πρῶτα-πρῶτα, σέ μιά πραγματική στέρση πού δοκίμασα ὅταν, στά χρόνια τῆς νιότης μου, γυρεύοντας ἓνα δρόμο, ἔνωσα, ὅπως πολλοί ἄλλοι, ὑποθέτω, τήν ὀρφάνια καί τή μόνωση τοῦ αὐτοδίδακτου. Ἀλλά ἀνεξάρτητα ἀπό προσωπικούς λόγους, βρίσκω πώς αὐτό τό ὕφος, πού προϋποθέτει ἓναν κύκλο προσεχτικῶν νέων προσηλωμένων σ' ἓναν πρεσβύτερο καί ἐμπειρότερο —αὐτή ἡ ἐπικοινωνία— ἔχει μιά ἰδιαίτερη καί ἀξιοζήλευτη χάρη.¹⁹

Θαρρεῖ κανεῖς πώς πρόκειται γιά ὁμιλία πού κάποιος τή μαγνητοφώνησε κι ἔπειτα τήν ἀπομαγνητοφώνησε σέ γραφτό κείμενο. Ὅμως τό παραπάνω ἀπόσπασμα ἀνήκει σέ δοκίμιο πού εἶχε ἀπό τήν πρώτη στιγμή μορφή γραφοῦ κειμένου.

Τά κείμενα τοῦ Καρούζου, ἂν καί ἀφοροῦν δυσκολότατα ζητήματα τέχνης, εἶναι γραμμένα μ' ἓνα ἀνάλαφρο λόγο σαφῶς προφορικῆς ὑφῆς. Ἔτσι πού νά διαβάζονται ἄνετα ἀπό ἀναγνώστες πού δέν ἔχουν ἰδιαίτερες γνώσεις πάνω στήν ἀρχαία τέχνη:

Μέσα στόν 5ον αἰῶνα π.Χ. λοιπόν, ἀνάμεσα στίς ἀρχές του καί στό

¹⁸ Ι. Θ. Κακριδῆς, *Ξαναγυρίζοντας στόν Ὅμηρο*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 53.

¹⁹ Γιώργος Σεφέρης, «Διάλογος πάνω στήν ποίηση», *Δοκιμές*, τόμ. Α', Ἰκαρος, Ἀθήνα 1974, σ. 82.

τέλος του, έγινε κάποτε αυτό πού ονομάσαμε «ανάκλυψη τῆς ὄρασης» ἢ σωστότερα «συνειδητοποίηση τῆς ὄρασης». Τῆ μεταβολή αὐτή δέν τῆ διαπιστώνουμε μόνο ἐμπειρικά ἀπό τά ἔργα τέχνης. Εἶναι μεγάλο εὐτύχημα ὅτι ἔχουμε καί ἀπό τῆ λογοτεχνία ὠραῖα τεκμήρια πού εἶναι σάν ρητή ἐπιβεβαίωση τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν, κι ἔτσι αἰσθανόμαστε πió ἥσυχτοι ὅτι δέν παραμορφώνουμε τήν ἱστορική πραγματικότητα. Τά λογοτεχνικά τεκμήρια ἀποδείχνουν καθαρά ὅτι ἡ συνείδηση τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων καταγράφει ἀμέσως μέ χαρά τήν καινούργια κατάκτηση, τῆ συνειδητή ὄραση.²⁰

Πρόκειται γιά ἀπόσπασμα ἀπό κείμενο ὁμιλίας. Ὅμως καί τά κείμενα τοῦ τόμου, πού δέν προέρχονται ἀπό ὁμιλίες, διέπονται ἀπό τό ἴδιο προφορικό πνεῦμα.

Ὁλόκληρο τό δοκιμακό ἔργο τοῦ Θεοτοκά παρουσιάζει ἐπίσης σαφῆ στοιχεῖα προφορικότητας. Κι ὁ Θεοτοκάς γράφει μέ τήν αἴσθηση τοῦ συνομιλητῆ. Καί τό γράψιμό του ρέει μέ τήν ἀπλότητα καί τήν ἀνεση τοῦ καθημερινοῦ κουβεντιαστοῦ λόγου:

Ἵπάρχουν στιγμές προνομιούχες, στήν ἀγκαλιά τῆς νύχτας, ἀνάμεσα στόν ὕπνο καί τόν ξύπνο, πού βλέπουμε, ἔξαφνα, τῆ ζωῆ μας ἀπ' ἔξω. Εἶναι θαρρεῖς, μιά ἐπικοινωνία τοῦ μισοκοιμισμένου πνεύματός μας μέ κάποιαν πέρα πραγματικότητα, κάτι πού θά μπορούσε νά εἰπωθεῖ πió ἀπλά προαίσθημα τοῦ θανάτου. Γιατί, ἀληθινά, τῆ στιγμή ἐκείνη εἶναι σάν νά ἔχεις πεθάνει, ὄχι θεωρητικά, ἀλλά μέ τῆ βαθύτερη πείρα τῆς ψυχῆς. Ἡ ζωῆ σου ἔχει ἀποσπαστεῖ ἀπό σένα, ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἀνεξάρτητο καί τελειωμένο σάν κύκλος, σάν εἶδος σβούρα πού στριφογυρίζει καί μακραίνει, ὅμοια μέ ξένον πλανήτη κρεμασμένο στό κενό. Δύσκολο νά τό ἐκφράσεις αὐτό ἀλλιῶς παρά μονάχα μέ τῆ μουσική.²¹

Τό ἀπόσπασμα ἀνήκει σέ κείμενο πού ἤρθε στή δημοσιότητα σέ ἀπευθείας γραφτή μορφή. Κι ὅμως ἔχει τόνο οἰκείας, φιλικῆς ὁμιλίας.

Σύμφωνα μέ τά προηγούμενα, οἱ ἑπτὰ συγγραφεῖς στούς ὁποίους κατεзоχὴν μαθήτευσα εἶχαν τό πλεονέκτημα τῆς ξεκαθαρισμένης ἀποψης, τῆς ἐκφραστικῆς σαφήνειας καί τῆς προφορικότητας τοῦ λόγου τους. Ὡς πρός τήν προφορικότητα τοῦ λόγου ὁ Ροῖδης ὕστεροῦσε σχετικὰ ἔναντι τῶν ὑπόλοιπων. Χωρίς ὡστόσο νά χρεώνεται

²⁰ Χρῆστος Καροῦζος, Ἐρχαία Τέχνη. Ὅμιλίες-μελέτες, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1972, σ. 46.

²¹ Γιώργος Θεοτοκάς, «Στό κατώφλι τῶν νέων καιρῶν», Πνευματική πορεία, Φέξης, Ἀθήνα 1961, σ. 11.

αυτή ή ύστέρηση αποκλειστικά στήν καθαρεύουσα. Μέ κριτήριο τή συμμετρική ίσοτιμία τῶν τριῶν ἐπιδόσεων (τῆς ξεκαθαρισμένης ἀποψῆς, τῆς ἐκφραστικῆς σαφήνειας καί τῆς προφορικότητας), ἴσως προέχει ή περίπτωση τοῦ Γιανίδη. Ἀπό τήν πλευρά πάντως τῆς δικῆς μου μαθητείας, τά κείμενα στά ὁποῖα ἔσκυφα περισσότερο ἦταν ἐκεῖνα τοῦ Ροῖδη, τοῦ Παλαμᾶ καί τοῦ Σεφέρη. Στοῦ Σεφέρη τίς *Δοκιμές* πιό ἐπίμονα καί πιό γόνιμα νομίζω. Ὅλοι ὅμως μοῦ ἔδειξαν πολύ καθαρά πῶς, ἂν εἶχα κάτι νά γράψω, θά ἔπρεπε νά τό ξεδι-λύνω πρῶτα σέ ὅλη του τήν ἔκταση. Καί συνεπῶς θά ἔπρεπε νά περιμένω ὥσπου αὐτό νά γίνει τοῦ χεριοῦ μου ἀπό τήν πλευρά αὐτή. Ἔτσι μποροῦσα νά κρατάω σημειώσεις, νά κάνω σχεδιαγράμματα, νά διορθώνω καί, φυσικά, νά περιμένω. Τό δεύτερο δίδαγμα τῶν ἐφτά, ἀφοροῦσε τήν ἐνάργεια τῆς ἐκφρασης. Ὡς ἐκφραστικό δέον τό δίδαγμα αὐτό ἦταν περισσότερο ἀπό ἀποδεκτό. Μέ τή διαφορά ὡστόσο ὅτι, στήν περίπτωσή μου, ή ἐνάργεια τῆς ἐκφρασης ἀποτελοῦσε πρακτικό πρόβλημα. Καί τό ζητούμενο ἦταν ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο θά ἦταν δυνατή ή λύση του. Ἔτσι τό νά ξέρω πῶς ἄλλοι τό εἶχαν λύσει γιά λογαριασμό τους, ἂν καί ἦταν ἐνθαρρυντικό προηγούμενο, μέ ἄφηγε μέ ἄδεια χέρια. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τά κείμενα τῶν ἐφτά συγγραφέων δέν προϋπέθεταν ἕνα κοινό γλωσσικό πρότυπο, ἀπό τό ὁποῖο νά εἶχε τή δυνατότητα νά ξεκινήσει κανείς. Ὁ καθένας ἀπό τούς ἐφτά ἔγραφε ἔχοντας δική του γλωσσική ἀντίληψη. Γεγονός πού ἔδειχνε, κάτι γνωστό ἄλλωστε, ὅτι δέν ὑπῆρχε στή νεοελληνική γλώσσα παγιωμένο γλωσσικό καθεστῶς. Μποροῦσα νά μιμηθῶ κάπως τή γλωσσική τακτική τοῦ καθενός ἀπό τούς ἐφτά, ἀλλά δέν μποροῦσα νά πάρω κοινή γραμμή ἀπό τά ἔργα ὁλονῶν μαζί. Τό τρίτο σημει-στό ὁποῖο συγκλῖναν τά κείμενα τῶν ἐφτά ἦταν ή σχέση τῆς γραφῆς τους μέ τόν προφορικό λόγο. Αὐτή ή σχέση, ἂν καί δέν εἶχε κύρος γλωσσικοῦ δέοντος, δέν ἔπαυε νά συνιστᾶ ὀρισμένη ὑπόδειξη. Τό νά προσέξω πῶς μιλοῦσα καί πῶς ἔγραφα ἄρχισε νά μέ ἀπασχολεῖ ἀπό τήν ὥρα πού ἔγινε ἀντιληπτή ή ὑπόδειξη αὐτή. Ἄν καί οἱ πρῶτες προσπάθειες νά γράψω ὅπως μιλοῦσα φάνηκαν ἀδιέξοδες, ή πρακτική ἄσκηση ἔδειξε μέ τόν καιρό ὅτι δέν ἦταν ἄσκοπη.

Ἡ παραπάνω ὑπόδειξη τῶν ἐφτά συγγραφέων συντέλεσε στό νά ἀνατρέξω στή μόνη προφορική γλώσσα πού ἤξερα καλά. Στή γλώσσα τοῦ χωριοῦ μου. Αὐτή τή γλώσσα δέν τή μιλοῦσα πιά.

Παρένθεση. Στό χωριό μου ἔζησα δώδεκα συνεχόμενα χρόνια, σύν

τά καλοκαίρια ὅσο πήγαινα στό γυμνάσιο στά Γιάννινα κι ὄλο πιό ἀραιά ἀργότερα. Εἶναι σκαρφαλωμένο στά ριζά τοῦ βουνοῦ Περιστερίου στό ὅποιο ὀφείλει τό νεότερο ὄνομά του (παλιά λεγόταν Προσγόλι). Στά πρῶτα δώδεκα χρόνια πού ἔζησα ἐκεῖ, ἐκτός ἀπό τά γειτονικά χωριά, δέν ἤξερα ἄλλη μορφή ζωῆς. Γνώρισα ἔτσι ἕναν κόσμο σέ πρωτόγονη κατάσταση. Ἡ γεωργική καί κτηνοτροφική ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας του περιοριζόταν στά ἀπολύτως ἀπαραίτητα. Ἡ τεχνολογία του βρισκόταν στήν ἐποχή τοῦ Ἡσίοδου. Μιά ἰδέα αὐτῆς τῆς τεχνολογίας μπορεῖ νά πάρει νά κανεῖς ἀπό τά γεωργοκτηνοτροφικά ἐργαλεῖα πού ἔχει συγκεντρώσει τό Μουσεῖο Μπενάκη ἢ σέ ὅποιο ἄλλο μουσεῖο ἔχει κάνει ἀνάλογη συλλογή. Οἱ χωριανοί μου ζοῦσαν ἐκ τῶν ἐνότων. Μέ ψωμί (καλαμποκίσιο τόν περισσότερο χρόνο καί σταρένιο τόν ὑπόλοιπο), φασόλια, πατάτες, λαχανικά, καρύδια, φροῦτα, κρασί, γάλα, τυρί, λιγοστό βούτυρο, αὐγά καί λίγο κρέας. Μέ τό μαλλί τῶν προβάτων καί τῶν γιδιῶν ἔφτιαχναν τά ροῦχα τους, τά στρωσίδια καί τά σκεπάσματα. Ἦταν ἀναγκασμένοι νά ἀγοράζουν παπούτσια πού ἔκτοτε τά ἐπιδιόρθωναν μόνοι τους, καί λάδι πού τό χρησιμοποιοῦσαν μέ τό σταγονόμετρο. Μερικές οἰκογένειες εἶχαν τήν εὐχέρεια νά ἀγοράζουν ζάχαρη καί καφέ. Λίγο πολύ ἦταν ὄλοι τους πολυτεχνίτες: πετάλωναν τά «πράματα», ἔφτιαχναν ξύλινα κουτάλια καί πιρουνία, ρόκες, σφοντύλια, ἔσφαζαν, διόρθωναν σαμάρια, ἔφτιαχναν σπιτικά ἀντικείμενα (κρεβάτια, μπάσια, σκαμνιά, πιατοθήκες κ.λπ.), ἔφτιαχναν φράχτες, ἔχτιζαν καλύβες, διάφορους ἐξωτερικούς τοίχους κ.λπ. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος ἤξεραν νά τραγουδοῦν ὄλοι ἀπό μικρά παιδιά δημοτικά τραγούδια καί νά τά χορεύουν, νά σφυρίζουν τραγούδια ἀλλά καί συνθηματικά στά ζῶα καί γιά δική τους συνεννόηση, νά μιμοῦνται ὀμιλίες καί φερσίματα, νά δίνουν σύντομες αὐτοσχέδιες παραστάσεις γιά διασκέδαση, νά κάνουν φάρσες, ἀλλά καί νά μαχαιρώνονται κάποτε. Σ' αὐτό τό χωριό γνώρισα τόν κύκλο τῶν ἐμπειριῶν πού πρόσφερε ἡ καθημερινότητά του. Ἔσκαψα, κάρφωσα, ἔκοψα ξύλα, κουβάλησα νερό ἀπό τή βρύση, μετάφερα φορτωμένος διάφορα εἶδη, φύλαξα γιά δυό χρόνια ἕνα κοπάδι γίδια, ξενύχτησα στό βουνό κοντά στά πρόβατα, ἔκανα δρομολόγια μέ τά φορτωμένα μούλαρια στό θέρο καί στόν τρύγο, ἔριξα σπόρο καλαμποκιοῦ —ἀνά βῆμα— στήν αὐλακιά πού ἀνοίγε τό ξυλάλετρο. Ταυτόχρονα ἔμαθα μιά ἀσύλληπτα λεπτομερῆ γεωγραφία τῆς περιοχῆς, τίς φωνές τῶν πουλιῶν, τά ἡμερα καί τά ἄγρια τετράποδα τοῦ τόπου, τά δέντρα, πολλά χόρτα,

καθώς επίσης νά ρίχνω τήν πέτρα στό σημάδι, νά σφυρίζω, νά σκαρφαλώνω στά δέντρα, νά περπατάω στους γκρεμούς. "Ό,τι δηλαδή καί ὅλα τά παιδιά τοῦ χωριοῦ. Κλείνει ἡ παρένθεση.

Ἡ γλῶσσα τοῦ χωριοῦ ἀνταποκρινόταν στίς ἀνάγκες τῆς γεωργοκτηνοτροφικῆς καθημερινότητος. Ἦταν περιγραφική καί διαλογική, μέ ἐλάχιστες στοχαστικές δυνατότητες. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ χωριοῦ, ὅπως καί τῶν γειτονικῶν χωριῶν, ἀπό ἀγράμματοι ὡς ἀναλφάβητοι, μιλοῦσαν μέ ἐξαιρετική ἀκρίβεια καί εὐχέρεια. Χωρίς νά κομπιάζουν, χωρίς νά φάχουν νά βροῦν τή σύνταξη, τίς λέξεις καί τίς φράσεις. Ἰπῆρχε δηλαδή ἐκφραστικός αὐτοματισμός. Τό λεξιλόγιο τῆς γλῶσσας τους τό ἀποτελοῦσαν ἐλάχιστες λέξεις σλάβικες — μολονότι τά τοπωνύμια ἦταν στήν πλειονότητά τους σλάβικα—, λίγες τούρκικες, κάμποσες λατινικές-ιταλικές, καί τό κυρίως σῶμα τό ἀπάρτιζαν ἀρχαῖες ἑλληνικές εἶτε αὐτούσιες εἶτε παραλλαγμένες — στή μορφή ἢ καί στό νόημα. Π.χ.: ἀηδία, ἀλωνίζω, ἄμμος, ἀπαντῶ (ἀπαγορεύω), ἀπίδι, ἀπόπατος, ἀργός (βραδύς), ἀρνί, βλέπω, βόδι, βουκέντρα («β'κέντρα»), βοσκή, βοτανίζω (βγάζω ζιζάνια σέ σπαρμένο χωράφι), γάλα, γάμος, γεννήματα (σοδειές), γυναίκα, δῶρο, ἔργος (σέ ἀρσενικό γένος), ζευγλες (δυνατοί ξύλινοι βραχίονες, πού περνώντας κάθετα μέσα στό ζυγό περιέβαλλαν τό λαίμο τῶν ζευγμένων βοδιῶν, κατά τό ὄργωμα καί τή σπορά), ζυγός (ὀριζόντια δοκός ὅπου ζεύονται τά βόδια κατά τήν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν), ἡδυσμα (ἐξαιρετικό πράγμα), ἥλιος, θεομηνία, καλαπόδι, κανίστρα, καπνός, κεραυνός, κοιτάζομαι (ξαπλώνω), κολοκυθιά, κολοβός, κολυμπάω, κολυμπήθρα, κοπριά, κρανιά (δέντρο), καρυδιά, κόσκινο, κριάρι, λάκκος, λαμπάδα, λάχανα, μῆλο, μύλος, ὄχτος, παιδί, παππούς, πατέρας, πατάω, πάτος, πρόβατο, ράβδος-ράβδισμα (μακρύ κλωνάρι δέντρου καθαρισμένο ἀπό τά παρακλάδια του, μέ τό ὅποιο γκρέμιζαν τά καρύδια καί τά βελανίδια), σάκκος, σέλινο, σκάμμα, σκαμνί, σκάμνια (μοῦρα), σκατό, σκάφη, σκόρδο, στάλος-σταλίζω, σταφύλι, στατέρι (ζυγαριά), στημόνι, στρῶμα, σύκο, τράγος, τραχ(φ)οκόπι (=τάφρο κόπτω: αὐλακιά κατά μέτωπο σκαπτόμενη γιά ξεχερσώματα χωραφιῶν), τρέχω, τρύγος, φακή, φασούλι, φασκιά, φέρω, φρύγανο, φωλιά, κ.λπ. κ.λπ.²² Ἄς σημειωθεῖ, ἀναφορικά μέ τίς ἀρχαῖες λέξεις, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑπαίθρου οὐδόλως γνώριζαν

²² Αὐτός ὁ ἐνδεικτικός κατάλογος ἔγινε μέ τή συνδρομή τῆς Κατερίνας Συνοδινοῦ.

τήν ἔτυμολογία τῶν λέξεων αὐτῶν. Ἄν ἔλεγες σ' ἓνα χωριανό μου ὅτι «σκοτώνω» σημαίνει (ἔτυμολογικά) σοῦ ἀφαιρῶ τό φῶς, σοῦ φέρνω σκοτάδι στό νοῦ καί στά μάτια, θά σ' ἔπαιρνε γιά βλαμμένο. Κι εἶναι γεγονός ὅτι γιά τήν καθομιλούμενη γλῶσσα ἡ ἔτυμολογία τῶν λέξεων ἀποτελεῖ λαθεμένη μέθοδο ἄσκησης στό λόγο. Ἐπανέρχομαι στό προκείμενο. Τώρα μόλις, δηλαδή καθυστερημένα, μέσα ἀπό τό πρόβλημα τῆς γλῶσσας, καταλάβαινα πώς τό χωριό μέ εἶχε προικίσει, μεταξύ ἄλλων, μέ τρία πρότυπα: τό πρότυπο τῆς γλῶσσας, τό πρότυπο τῶν ἀνθρώπινων μορφῶν καί χαρακτήρων καί τό πρότυπο τῶν φυσικῶν τοπιῶν. Αὐτά τά τρία πρότυπα, ἰδίως τό δεύτερο καί τό τρίτο, τά χρησιμοποιοῦσα ἤδη ἀσυνείδητα ἀπό ἀρκετά χρόνια. Ὅταν διάβαζα μυθιστορήματα ἢ διηγήματα, οἱ μορφές καί οἱ χαρακτῆρες τοῦ ἀφηγηματικοῦ πληθυσμοῦ, ἰδίως τῶν κεντρικῶν προσώπων, συλλαμβάνονταν αὐτόματα κατ' ἀναλογίαν πρός τίς μορφές καί τούς χαρακτῆρες ὀρισμένων χωριανῶν μου. Οἱ χωριανοί μου συνιστοῦσαν ἓνα ἀπόθεμα ἀνθρώπινων τύπων, μέ τό ὅποιο μπορούσα νά ἀφομοιώνω ἀναλογικά ὅποιοδήποτε μυθιστορηματικό πρόσωπο. Τό ἴδιο γινόταν καί στίς θεατρικές παραστάσεις πού τύχαινε νά παρακολουθήσω. Κι ἂν κάποια ἀφηγηματικά ἢ θεατρικά πρόσωπα ἦταν ἐξαιρετικά ἰδιόμορφα, πάλι συλλαμβάνονταν ὡς ὀρισμένη ἀναλογική προέκταση κάποιων χωριανῶν. Λέω πάλι ὅτι τοῦτο γινόταν αὐτόματα, χωρίς νά τό σκέφτομαι καί χωρίς νά τό συνειδητοποιῶ. Τό ἴδιο συνέβαινε μέ τά τοπία πού περιγράφονταν στό παραμύθια καί στό ἀφηγηματικά ἔργα πού διάβαζα. Ὅλα ἀνάγονταν ἀναλογικά στό τοπία πού εἶχα γνωρίσει στό χωριό, βουνά, χαράδρες, κοιλάδες, λόφοι, βράχοι, μικρές πεδιάδες, ποτάμι (Ἄραχθος) κ.λπ. Μέ τή γλῶσσα δέν γινόταν τό ἴδιο. Ἀπλῶς αἰσθανόμουν μιά ἀσφάλεια στό νά κρίνω τή γλωσσική ὀρθότητα αὐτῶν πού διάβαζα ἢ ἀκούγα νά μιλοῦν. Στήν Ἀθήνα π.χ. ἔβλεπα τήν προσπάθεια πού ἔκαναν οἱ γραμματισμένοι νά μιλοῦν σύμφωνα μέ τή γραμματική τῆς καθαρῆς ἢ τῆς δημοτικῆς. Ἐνιωθα πώς οἱ ἄνθρωποι αὐτοί δέν εἶχαν προφορική γλωσσική παιδεία, μέ συνέπεια νά μήν ἔχουν ἐνδόμυχη πυξίδα ἐκφραστικοῦ αὐτοματισμοῦ. Ὅμως καθαυτή τή γλῶσσα τοῦ χωριοῦ δέν τή μιλοῦσα πιά, ὄχι γιατί δέν τήν ἤξερα, ἀλλά γιατί δέν ἀνῆκε στό περιβάλλον πού ζοῦσα καί δέν θά γινόμουν, ἂν τή μιλοῦσα, σέ μεγάλο βαθμό τουλάχιστο, ἀντιληπτός. Θά φαινόμουν καί ἀστεῖα παράταιρος. Μάλιστα ἀπό τήν ἐφηβεία καί μετά ἀπωθοῦσα τό χωριό —κι ἔπειτα καί

τά Γιάννινα—: στενός κύκλος, περιορισμένα ανοίγματα, στέρηση με ανάλογες αντιδράσεις, έλλειψη πολιτιστικῶν εκδηλώσεων κ.ά.

Τώρα στό στάδιο πού βρισκόμουν ἦταν φανερό πώς ἡ γλώσσα τοῦ χωριοῦ, γλώσσα ἐκατό τά ἐκατό προφορική, ὅ,τι μποροῦσε νά προσφέρει, ἐκτός ἀπό ἕνα μικρό μέρος τοῦ λεξιλογίου πού ἦταν δυνατό νά χρησιμοποιηθεῖ αὐτούσιο, ἦταν κάποιες ἀναλογίες. Καί πρῶτα πρῶτα ἡ συγκεκριμένη σχέση μέ τά πράγματα. Ἡ στενή ἐπαφή μέ τό ἐκάστοτε ἀντικείμενο τοῦ λόγου. Ἔτσι πού ἡ ἀκριβόλογη διατύπωση νά εἶναι αὐτονόητος ὅρος — ὄχι γιά κάποιον δέον, ἀλλά γιά τήν πρακτική σημασία τῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ ἀοριστολογία στή γλώσσα τῆς ὑπαίθρου (ἐκτός κι ἂν ὑπάρχει πρόθεση) ἰσοδυναμεῖ μέ ἀφερέγγυα πληροφορία, κάτι ἀκατανόητο γιά τίς ἀνάγκες καί τοὺς στόχους τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Δέν νομίζω πώς ἡ ἀστική μας γλώσσα μπορεῖ νά φτάσει στό βαθμό ἀκριβολογίας πού παρουσιάζει ἡ γλώσσα τῆς ὑπαίθρου. Μπορεῖ ὡστόσο νά τείνει πρὸς ἕνα τέτοιο στόχο. Εἰδικότερα ἔπειτα, στή σύνταξη, ἡ κινητήρια δύναμη εἶναι τό ρῆμα, γι' αὐτό εἶναι πανταχοῦ παρόν. Ἡ γενική τῶν ὀνομάτων σχεδόν πάντα ὡς γενική κτητική, ἐνῶ ἡ ὀνομαστική καί ἡ αἰτιατική εἶναι κυρίαρχες πτώσεις. Ἄς σημειωθεῖ, μεταξύ πολλῶν ἄλλων, πώς στή γλώσσα τῆς ὑπαίθρου δέν ὑπάρχει τρίτη κλίση τῶν ὀνομάτων, ἐνῶ ὑπάρχει κλητική πτώση — ἡ προσφώνηση γίνεται μέ τό κλητικό ἄρθρο «ὦ». Δέν ὑπάρχει αὔξηση στόν ἀόριστο τῶν ρημάτων, ἐνῶ ὁ τόνος τῆς προπαραλήγουσας μένει συνήθως ἀκατέβατος στήν παραλήγουσα, κι ἄς εἶναι ἡ λήγουσα «μακρά». Ὁ προφορικός λόγος δέν κατεβάζει στίς περιπτώσεις αὐτές τόν τόνον, ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι προτείνει ἡ σχολική γραμματική τῆς δημοτικῆς.²³ Ἐπίσης ἀναλογικά πρὸς τήν ἀναπνευστική λειτουργία, ἔχουμε μικροπερίοδη σύνταξη, πράγμα πού συνεπάγεται ἐξαιρετική ἐκφραστική σαφήνεια,²⁴ κ.λπ. κ.λπ. Ὅλα

²³ Μέχρι σήμερα δέν ἔχω καταλάβει μέ βάση ποιά γλωσσική ἀρχή ἔχει συγκροτηθεῖ ἡ σχολική γραμματική.

²⁴ Στό γραφτό λόγο ἡ μικροπερίοδος γραφή συνδέεται ἐπίσης στενά μέ τό θέμα τῆς σαφήνειας. Πολύ ἀργότερα, ὅταν εἶχα ξεπεράσει τό βασικό στάδιο τῆς γλωσσικῆς μαθητείας, ἄκουσα τήν ἀκόλουθη ἱστορία ἀπό τή γυναίκα μου. Εἶχε πάει μέ ὑποτροφία γιά μεταπτυχιακές σπουδές στό Σινσινάτι τῶν ΗΠΑ, ὅπου ἀκμάζει Τμήμα Κλασικῶν Σπουδῶν. Ἐκεῖ, μετά τήν ὀλοκλήρωση τῶν ἀπαιτούμενων μαθημάτων καί σεμιναρίων, ὁ ἐπόπτης καθηγητής της Ἄλιστερ Κάμερον (Alistair Cameron) τῆς ἐπέστρεψε τό πρῶτο κεφάλαιο τῆς μεταπτυχιακῆς διατριβῆς της μέ μία παρατήρηση: «Σᾶς συμβου-

αυτά όμως ως άπλές αναλογίες και σύμφωνα με τό πώς νιώθει κανείς τήν ισορροπία τῶν λέξεων μέσα στίς φράσεις. Παραπέρα ἡ γλώσσα τοῦ χωριοῦ δέν μπορούσε νά ἀναχθεῖ στή γλώσσα πού χρειαζόμουν, γιά τό ἐπιπλέον γεγονός ὅτι παρουσίαζε μεγάλη ἀνεπάρκεια στόν στοχαστικό τομέα. Τομέα στόν ὁποῖο δέν διέθετε οὔτε ὀργανωμένο θεωρητικό λόγο οὔτε κἀν στοιχειῶδες λεξιλόγιο καί οὔτε κατά διάνοια συναφή ὀρολογία. Ἔτσι, ἀπό ἐκεῖ πού δέν τό περίμενα, ἡ γλώσσα τοῦ χωριοῦ μου μοῦ ἔδειξε τό δρόμο πρὸς τά λεξικά. Ἡ ἀνάγκη προϋπῆρχε, ἀλλά τώρα γινόταν περισσότερο ἀπό αἰσθητή.

Τά λεξικά. Ποιός νά τό φανταζόταν πώς σ' αὐτά τά ἰδιότυπα βιβλία θά ἔβρισκα τόση βοήθεια, ἱκανοποίηση καί ἀσφάλεια. Τά λεξικά ἔχουν κατηγορηθεῖ γιά συντηρητισμό, ὅτι παίζουν ἀνασχετικό ρόλο στήν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας, παγώνοντας τή ρευστότητα τοῦ προφορικοῦ λόγου. Αὐτό εἶναι ἀλήθεια, ἀλλά εἶναι μιὰ σχετική ἀλήθεια. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος τί θά ἴμασταν χωρίς τά λεξικά, τίς ἐγκυκλοπαίδειες, τά θησαυρίσματα κ.λπ. Θά μᾶς ἔλειπε ἓνα μοναδικό ἐργαλεῖο γιά τόν ἐννοιολογικό καί τόν μορφικό ἔλεγχο τοῦ λεκτικοῦ ὕλικου. Προσωπικά αἰσθάνομαι εὐγνωμοσύνη γιά τούς ἀνθρώπους ἐκείνους πού, μέ ἀνυπολόγιστο μόχθο, ἀφιέρωσαν χρόνια ἀπό τή ζωή τους γιά νά μαζέψουν καί νά ταξινομήσουν τή λεξιλογική περιουσία τοῦ τόπου. Λεξικά ἀπόκτησα μέ μεγάλη καθυστέρηση. Πρῶτα, ἓνα μιᾶς ὀμάδας φιλολόγων. Ἔπειτα, τά τρία τοῦ Μποστάντζόγλου (Ἀντιλεξικό, Ἀναλυτικό Ὀρθογραφικό, Ὀνομαστικόν), τό ὀγκῶδες δίτομο τοῦ Πάπυρου, τό ἐπίτομο τοῦ Δημητράκου, τοῦ Ἀνδριώτη, τό Μέγα τοῦ Δημητράκου καί ἔπεται συνέχεια... Χωρίς λεξικά δέν κάνω βῆμα, οὔτε σήμερα οὔτε ποτέ. Τί ἔμαθα ἀπό τά λεξικά; Ἔμαθα πολλά. Ἔμαθα τίς βασικές ἔννοιες, ἔτσι κάλυψα ἓνα μέγιστο κενό, βέβαια ἀκόμα καταγίνομαι μ' αὐτό τό θέμα. Εἶπα ἔμαθα τίς βασικές ἔννοιες, ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι πώς ἀπό τά λεξικά πῆρα τόν ντορό πού μέ

λεύω νά μή γράφετε περιόδους μεγαλύτερες ἀπό δύο σειρές». Μετά ἀπό κάποιον διάστημα τῆς ἐπέστρεψε τό ἐπόμενο κεφάλαιο τῆς ἐργασίας της μέ μία πάλι παρατήρηση: «Τεκμήρια (evidence). Σᾶς συμβουλεύω νά μή γράφετε "ὁ μέγας ποιητής Εὐριπίδης", χωρίς νά εἴσθε σέ θέση νά τεκμηριώνετε μέ τίς δικές σας δυνάμεις τήν ἀποψη αὐτή». Ὅταν τ' ἄκουσα αὐτά, ἀναλογίστηκα τά δικά μας, ἀσύδοτα, μεγάλα λόγια, καθὼς καί τί θά πεῖ νά ξεκινάει κανείς μέ τέτοιους σοφούς δασκάλους.

οδήγησε στις βασικές έννοιες. Τό ξάφνιασμα πού ένιωσα όταν διαπίστωσα κάποτε πόσο γενική καί άόριστη ή σαφώς λαθεμένη γνώμη είχα γιά όρισμένο όρο, μ' έκανε νά μή χρησιμοποιώ βασικές έννοιες χωρίς νά συμβουλευόμαι ένα, δυό καί κάποτε περισσότερα λεξικά. Πόσες φορές δέν πετάχτηκα από τό κρεβάτι γιά νά έξακριβώσω τήν έννοια μιās λέξης πού είχα γράψει, χωρίς νά έχω έπαληθέψει τή σημασία της. Ή δέν άφησα τό φαγητό στή μέση γιά νά δώ τί λέει ή έγκυκλοπαίδεια πάνω σ' έναν όρο. Έπανέρχομαι στις βασικές έννοιες. Τά λεξικά σέ βοηθοῦν νά τίς μάθεις έτσι ώστε νά τίς χρησιμοποιεῖς μέ ακρίβεια. Κι αν κρίνεις ανεπαρκείς τίς εξηγήσεις τους, σοῦ ανοίγουν τό δρόμο νά προστρέξεις σέ ειδικότερα συγγράμματα. Λίγα παραδείγματα. Τί θά πει ή λέξη «άνθρωπισμός»; Είναι μιά λέξη πού τή βλέπουμε συχνά γραμμένη, σάν νά 'ναι αυτονόητη ή σημασία της. Πόσο αυτονόητη είναι ώστόσο; Βέβαια δέν είναι μονοσήμαντη λέξη, μά πόσοι σκέφτονται πώς μιά βασική σημασία της σχετίζεται -μέ τήν αναγεννησιακή αντίληψη περί κλασικής παιδείας; Τί σημαίνει ή λέξη «ρομαντισμός», πού χρησιμοποιεῖται συχνά τόσο επίπολα; Τί σημαίνει ή λέξη «άγνωστικισμός»; Ή λέξη «άλφαθητισμός»; Ή λέξη «άγαλμα», Ή λέξη «άνδριάντας»; Ή λέξη «άλλοτρίωση»; Ή λέξη «δυνάμει»; Ή λέξη «ζηλωτής»; Ή λέξη «ευάρημοι», πού δέν είναι βασική έννοια, αλλά πού χρησιμοποιεῖται τόσο συχνά λαθεμένα; Ή λέξη «φάλαγγα», πού δέν είναι επίσης βασική έννοια, αλλά πού οί δημοσιογράφοι μας τήν άγνοοῦν, χρησιμοποιώντας στή θέση της τήν άγγλική «κομβόι»; Θά μπορούσα εδώ νά γεμίσω κάμποσες σελίδες μέ βασικές έννοιες. Δέν χρειάζεται, όποιος ενδιαφέρεται θά τίς βρει εκεί πού είναι θησαυρισμένες. Τί άλλο έμαθα από τά λεξικά; Έμαθα κάτι πού ήξερα γενικά, αλλά όχι πρακτικά καί συγκεκριμένα, ότι πολλές λέξεις έχουν δυό, τρεῖς, τέσσερις καί περισσότερες σημασίες. Καί συνεπώς, όταν τίς χρησιμοποιεῖς θά πρέπει νά φαίνεται μέσα στή σύνθεση τής φράσης ή σημασία μέ τήν όποία τίς χρησιμοποιεῖς. Άλλιώς, ή πολυσημία τῶν λέξεων, καταντάει παράγοντας γλωσσικής άσυνενοησίας, κάτι πού τό βλέπουμε νά συμβαίνει τόσο συχνά. Έμαθα τέλος ότι δέν μπορείς νά βασιστεῖς στά καθημερινά δημοσιεύματα γιά νά μάθεις άκοπα τίς ακριβείς σημασίες τῶν λέξεων. Γιατί δέν γίνεται σ' αυτά ακριβόλογη χρήση τής γλώσσας. Άς σημειωθεί ότι ή λεξική ακριβολογία οὐδόλως αποκλείει, σέ όσους έχουν καλή γνώση τής γλώσσας, τούς ποιητικούς ή μή,

έκφραστικούς ακροβατισμούς. 'Απλῶς τούς δίνει ἓνα μέτρο στό μέχρι πού ἔχει τό περιθώριο νά βαδίζει κανείς ἀσφαλέστερα.

Τό 1965, σέ μιά φιλική συζήτηση μέ τόν ποιητή Γιάννη Νεγρεπόντη, εἶχα πεῖ ὅτι μοῦ λείπουν οἱ φιλολογικές γνώσεις. «Μά ἐσύ σπουδάξεις ἱατρική», μοῦ εἶπε, «λίγο τό 'χεις;» «Τί νά τήν κάνω τή σπουδή τῆς ἱατρικῆς, πού τό μόνο πού θέλει εἶναι μνήμη γιά ν' ἀποστηθίζεις ἀπλῶς ἑκατοντάδες σελίδες». «Μά ἡ ἱατρική σέ μαθαίνει σύστημα», ἐπέμενε ὁ Νεγρεπόντης. Αὐτή ἡ φράση τοῦ ποιητῆ, πού ὁ ἴδιος ἦταν φιλόλογος, μοῦ ἔμεινε στή μνήμη, ἀλλά χωρίς νά δώσω τότε ιδιαίτερη σημασία. Ἐπρεπε νά περάσουν μερικά χρόνια, νά ἀντιμετωπίσω τήν ἐννοιολογική κλιμάκωση τῶν κειμένων γιά νά θυμηθῶ τή φράση τοῦ Νεγρεπόντη. Πράγματι ἡ ἱατρική σέ μαθαίνει σύστημα. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, πού φοίτησε δύο χρόνια στήν Ἱατρική Σχολή Ἀθηνῶν, ὁμολογεῖ ὅτι:

Ὅφειλω πολλά στό πλησίασμα ἐκεῖνο πρός τίς θετικές ἐπιστῆμες [ἐννοεῖ τά μαθήματα, πού τό καθένα συνιστᾷ καί πλήρη ξεχωριστή ἐπιστήμη], μέ τίς ὁποῖες ἔτσι ἐπέτυχα ὅπωςδήποτε νά οἰκειωθῶ μέσα σέ δύο χρόνια, ὅπως σᾶς ἔλεγα. Ἐτσι ἐνισχυμένος ἀπό ὅλα αὐτά, ξαναπηγαίνω στήν Φιλοσοφική.²⁵

Ἡ ἱατρική, ὡς κοινή ἐπιστήμη τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἀκολουθεῖ αὐστηρή μέθοδο στήν ὀργάνωση τοῦ ὕλικοῦ της. Πέρα ἀπό τά ἐπικουρικά μαθήματα, ἡ καθαυτή ἱατρική ἀρχίζει μέ τήν Ἀνατομική, καί σέ βάζει ἀμέσως στήν πρακτική μέθοδό της. Πρῶτα γενικά. Κύτταρο: βιολογική μονάδα, πρωτόπλασμα, πυρήνας κ.λπ. Ἴστος: σύνολο ὁμοειδῶν κυττάρων, κοινῆς ἐμβρυακῆς προέλευσης, π.χ. ἐπιθηλιακός ἴστος, συνδετικός ἴστος, νευρικός ἴστος. Ὅργανο: σύνολο ἰστῶν πού συνεργάζονται γιά ὀρισμένη δομή καί λειτουργία, π.χ. καρδιά, στομάχι, νεφρά. Σύστημα: σύνολο ὀργάνων πού συνεργάζονται γιά ὀρισμένη πολύπλοκη λειτουργία, π.χ. πεπτικό, ἀναπνευστικό, κυκλοφοριακό σύστημα. Ἐπειτα ἀρχίζει ἡ εἰδική ἐξέταση τῶν συστημάτων, τόσο μακροσκοπικά ὅσο καί μικροσκοπικά. Ἡ Ἀνατομική πού διδασκόταν στά χρόνια μου (καθηγητής ὁ Γεώργιος Ἀποστολάκης, ἀδερφός τοῦ

²⁵ Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Δέν ἐνδιαφέρει ἡ κορυφή, ἀλλά οἱ μέσοι ὄροι», συνέντευξη στή Βασιλική Κοντογιάννη, περ. Διαβάζω, τχ. 53, Ἀθήνα 1982, σ. 57-58.

νεοελληνιστή Γιάννη) ως σύγγραμμα άπαρτιζόταν από 1.350 σελίδες, στις όποίες ή όρολογία κάλυπτε τό μεγαλύτερο μέρος του. Στόν δεύτερο χρόνο άκολουθοϋσε ή Φυσιολογία, ή όποία εξέταζε τίς λειτουργίες τών όργάνων και τών συστημάτων. "Επειτα, στόν τρίτο χρόνο, διδασκόταν ή Παθολογική Άνατομική και ή Παθολογική Φυσιολογία (τί συνέβαινε δηλαδή από άνατομική και φυσιολογική άποψη μέ τίς διάφορες παθήσεις). Μετά και τό μάθημα τής Φαρμακολογίας, άρχίζαν οι ειδικότητες (Παθολογία, Χειρουργική, Γυναικολογία κ.λπ.). Άπό αυτό τό χοντρικό σχήμα πού παράθεσα γίνεται άντιληπτή ή κλιμακωτή εισαγωγή τών φοιτητών στή γνώση τής έπιστήμης. Αύτή ή μέθοδος προϋποθέτει έναν άπαράβατο όρο: ότι δέν μπορείς νά κάνεις ένα δεύτερο βήμα αν δέν ξέρεις νεράκι τό πρώτο. Και ότι δέν μπορείς νά κάνεις ένα τρίτο βήμα αν δέν ξέρεις άριστα τό πρώτο και τό δεύτερο. Δέν πρόκειται για δεοντολογία, αλλά για πρακτικό ζήτημα. "Αν δέν ξέρεις τί είναι ιστός και όργανο, δέν μπορείς νά κατανοήσεις τί είναι σύστημα. Κι αν δέν κατέχεις τήν Άνατομική δέν έχεις καμιά δυνατότητα νά έννοήσεις τήν Παθολογική Άνατομική κ.ο.κ. "Εχουμε δηλαδή νά κάνουμε μέ μιά άλυσιδωτή ή κλιμακωτή συγκρότηση τής γνώσης, τέτοια πού, αν σ' ένα σημείο λείψει ένας κρίκος, από τό σημείο αυτό και μετά άχρηστεύεται όλη ή ύπόλοιπη άλυσίδα. Η ιατρική λοιπόν μαθαίνεται μέ μεθοδικό πρακτικό τρόπο. Θεωρητικά αυτός ό τρόπος δέν διδάσκεται, άπλως εφαρμόζεται πρακτικά. Η κατανόηση τής θεωρητικής του άρχής και ή άξιοποίησή της σέ άλλους πνευματικούς τομείς ανήκει στήν άτομική πρωτοβουλία τοϋ καθενός πού έτυχε νά σπουδάσει αύτή τήν έπιστήμη. Για μένα, από τήν ώρα πού έγινε άντιληπτή, στάθηκε ένα σπουδαίο δίδαγμα. Σύμφωνα μ' αυτό τό δίδαγμα δέν έχει κανείς τό περιθώριο νά προχωράει στή γλωσσική συγκρότηση ενός κειμένου μέ άόριστες γενικότητες. Κι επίσης, ότι κάθε φορά όφείλει νά γνωρίζει άκριβώς τούς προηγούμενους κρίκους τής νοηματικής άλυσίδας τήν όποία θέλει νά εκφράσει.

"Όσα προανάφερα στις προηγούμενες σελίδες, αναφορικά μέ τή δεύτερη αναντιστοιχία, είχαν άντικειμενικό σκοπό νά βοηθήσουν νά βρεθεί λύση στό πρακτικό πρόβλημα τής γραφής. "Ας πω άκόμα μιά φορά πώς ό σχηματικός τρόπος πού τά παρουσιάζω εδώ δέν ανταποκρίνεται στή σύνθετη και, σέ μεγάλο βαθμό, στή συνδυαστική μορφή

μέ τήν όποία μέ άπασχολουσαν. Έτσι, ένώ θεωρητικά έξέταζα τίς διάφορες πτυχές του ζητήματος, ταυτόχρονα έγγραφα δοκιμαστικά κείμενα. Ίσως θ' άναρωτηθει κανείς, μά πόσο άσχημα έγγραφες ώστε νά χρειάζεται νά παιδεύσαι χρόνια γιά νά εκφράζεσαι ικανοποιητικά; Θά δώσω ένα παράδειγμα. Τόν Όκτώβρη του 2007 μου ζητήθηκε, από τον κ. Άριστοτέλη Σαΐνη, ένα γραφτό μου πού είχε δημοσιευτεί τό 1962 στό περιοδικό Ένδοχώρα. Ζητήθηκε γιά νά συνοδέψει μαζί μέ άλλα κριτικά κείμενα τήν πανηγυρική επανέκδοση τής τριλογίας, *Τό φύλλο, Τό πηγάδι και Τ' άγγέλιασμα*, του Βασίλη Βασιλικού. Άρχικά ύποσχέθηκα νά δώσω αυτό τό κείμενο, όταν όμως τό βρήκα και τό διάβασα άρνήθηκα, λέγοντας ότι είναι τόσο κακογραμμένο πού δέν είναι αναδημοσιεύσιμο. Και ότι κακώς είχε δημοσιευτεί και στήν Ένδοχώρα. Άπό τή σύντομη άλληλογραφία πού είχα μέ τον κ. Σαΐνη (είχε τήν έπιμέλεια τής ύπό έκδοση τριλογίας), δέν νομίζω πώς έγινε πιστευτός ό λόγος τής άρνησής μου. Τώρα θά αντιγράψω έδω τίς τρεις πρώτες παραγράφους από τό κείμενο αυτό, τά δύο έκτα περίπου από τό σύνολό του, ως δείγμα γιά τό πού βρισκόμουν τήν έποχή εκείνη. Έπιγράφεται «Ό πεζογράφος Βασίλης Βασιλικός».

Μέσα στό χώρο μας, πού έντονα ή άποσυμφόρηση έχει λείψει, θά φαίνονταν παράδοξος ό λόγος σήμερα γιά αναγέννηση. Ύπάρχει ώστόσο όπως καταβολή ή τάση τής αναζήτησης, κάτω από τέτοιες καταστάσεις, διεξόδου. Μιά αναζήτηση και μία φυγή προς λύτρωση πού αντιροπίζει.

Ή περίπτωση του Βασίλη Βασιλικού πρόωρα ακόμα μάς κινά τήν ύποψία πώς ή πλάνησή του έχει βγει sé τέτοιους δρόμους. Ή τριλογία του παρ' όλα, «Τό φύλλο», «Τό πηγάδι» και «Τ' άγγέλιασμα» έρχεται μέ κάτι πιό ουσιαστικά βαρύ: τήν χωρίς περιστροφές κατάδυση στήν τωρινή ζωή.

Ή φωνή του βασικά, μοιάζει νά είναι άρνηση και συχνά φτάνει στό σαρκασμό. Στέκεται ώστόσο στήν επίγνωση χωρίς φανατισμό, χωρίς νά διαφεύγει γύμνιες, και χωρίς προκατάληψη πού διαπλάθει. Βγαλμένος μέσα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, φορτωμένος τή σκληρή πείρα τής συνέπειας και προικισμένος τήν κρίση τής φύσης του, βλέπει άδίσταχτος στή σύγχρονη κατάντια. (Κι υπάρχουν φαινομενικά περιπτώσεις κοντινές, όσο ύπάρχει κι άλλο κάτι πιό βαθύ πού λείει πώς όχι: οι άνθρωποι αυτοί τής λογοτεχνίας μας δέν είναι γνήσιοι παρ' όσο τούς τό επιτρέπουν θέσεις κι ύπολογισμοί.) Ό Βασιλικός είδε και τράβηξε μακρύτερα από τήν όποια έλαστική συνείδηση, μακρύτερα από τον ποντισμό των προ-

σώπων καί τῶν ἀξιῶν —κι ἄς ἀκούσαμε μιά κάποια κρίση πώς στερεῖται «ιδεολογίας» κι ἔχει τάχα «ιδέες»— καί μίλησε μέ τή συναίσθηση τῆς εὐθύνης πού πιέζει κάθε διψασμένο γιά καλύτερο καί ἀπογοητευμένο ἀπό τό παρελθόν: τή γλώσσα τῆς εἰλικρίνειας.

Γιά τό ἀπόσπασμα αὐτό δέν φαντάζομαι νά διαφωνοῦσε κανείς ὅτι ἔχει μαῦρα χάλια. Ἄς πάρουμε τήν πρώτη παράγραφο.

Μέσα στό χῶρο μας, πού ἔντονα ἡ ἀποσυμφόρηση ἔχει λείψει, θά φαίνονταν παράδοξος ὁ λόγος σήμερα γιά ἀναγέννηση. Ὑπάρχει ὡστόσο ὅπως καταβολή ἢ τάση τῆς ἀναζήτησης, κάτω ἀπό τέτοιες καταστάσεις, διεξόδου. Μιά ἀναζήτηση καί μιά φυγή πρὸς λύτρωση πού ἀντιροπίζει.

Ἐχουμε ἐδῶ τρεῖς περιόδους ἀκαταλαβίστικες, οὔτε κἀν ὑπερρεαλιστικές. Τί ἤθελα νά πῶ; Ἡ λέξη «ἀποσυμφόρηση» μοῦ εἶναι σήμερα ἀκατανόητη. Κατά τά ἄλλα ἤθελα τότε νά πῶ περίπου τά ἑξῆς: Δέν βρισκόμαστε σέ περίοδο ὅπου παρατηρεῖται γενική ἀναγέννηση τῆς πεζογραφίας. Ὑπάρχει ὡστόσο πάντα ἡ ἐγγενής ἔφεση τῶν συγγραφέων νά ἀναζητοῦν τό νέο, τήν ἀνανέωση, γεγονός πού ἀντιροπίζει κάπως τή στασιμότητα τῶν πραγμάτων. Ἐννοεῖται ὅτι δέν ἐξετάζω ἂν ἔστεκε μιά τέτοια γνώμη τό 1962. Πάντως, τό ἀπόσπασμα καί ὁλόκληρο τό κείμενο προϋποθέτει καί τίς δύο ἀναντιστοιχίες, πού ἔχω ἀναφέρει στήν ἀρχή. Κι εἶναι ἀπό τήν πλευρά αὐτή διπλό τεκμήριο τῆς ἀρχικῆς μου κατάστασης. Τά ἐπόμενα χρόνια δημοσίεψα στήν Ἐνδοχώρα πιά ὑποφερτά γραφτά, πάντα ὅμως λίγο πολύ μέσα στό πνεῦμα τῶν συγκεκριμένων ἀναντιστοιχιῶν.

Ἄναφορικά τώρα μέ τήν ἀναντιστοιχία στήν ὁποία ἀναφέρομαι, τή δεύτερη, ἡ προσπάθεια νά ξεπεράσω πρακτικά τίς δυσκολίες της, ἔστω καί μέ πολύχρονη ἄσκηση, δέν πήγαινε ὅπως θά ἤθελα. Γράψιμο καί ξαναγράψιμο, σημειώσεις καί παρασημειώσεις, χωρίς ἀντίστοιχο ἀποτέλεσμα. Οἱ δυσκολίες ὀφείλονταν πρῶτα στή σύνταξη τῶν προτάσεων κι ἔπειτα στό λεξιλόγιο. Ὑπῆρχε ἤδη ἀρκετή προπαίδεια στήν καθαρεύουσα πού εἶχα διδαχτεῖ στό γυμνάσιο κι ἐπικρατοῦσε στό πανεπιστήμιο. Μιά προπαίδεια πού μ' εἶχε ἐφοδιάσει μέ κάμποσα λεκτικά στερεότυπα. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος θήτευα καθημερινά στόν κοινό δημόσιο λόγο, πού ἦταν ἓνα σύμπλεγμα μιξοκαθαρεύουσας ἢ μιξοδημοτικῆς. Ὅσο περνοῦσε ὁ καιρός γινόταν φανερό πώς ἀναζητοῦσα κάτι πού βρισκόταν πέρα ἀπό αὐτές τίς γλωσσικές

μαθητείες. "Ό,τι αναζητούσα ήταν μία ακριβόλογη, εμπράγματα, έκφραση, προφορικής, κατά τό δυνατόν, απλότητας. Θεωρητικά ήξερα, τό είχα διαβάσει, πώς μία τέτοια αναζήτηση έπρεπε νά βασιστεί στην αναλυτική σύνταξη του γλωσσικού ύλικου. Τί πίο απλό, θά 'λεγε κανείς, νά μπει αυτό σ' έφαρμογή. Κι όμως δέν ήταν καθόλου απλό. Πρώτα γιατί στην πράξη ή ιδέα αυτή δέν μπορούσε νά εφαρμοστεί μηχανικά. Ποτέ δέν σκέφτηκα νά ξεκινήσω μέ τή γραμματική καί τό συντακτικό στό χέρι. Ούτε ξεκίνησα ακριβώς μέ στόχο τήν αναλυτική σύνταξη. 'Ο στόχος μου ήταν, τό ξαναλέω, μία ακριβόλογη, εμπράγματα, στρωτή, διατύπωση αυτών πού ήθελα νά πω. Καί ή προσπάθεια νά φτάσω σ' ένα τέτοιο αποτέλεσμα γινόταν πρακτικά, μέ οδηγό τήν αίσθησή μου. "Επειτα, δέν ήταν απλό, γιατί έβρισκα μπροστά μου τήν κεκτημένη, σχολική καί καθημερινή (στόν κοινό δημόσιο λόγο), γλωσσική παιδεία μου. Ξεκινώντας π.χ. μέ προφορικό προσανατολισμό, σάν νά μιλούσα σέ κάποιον διπλανό μου, σκόνταφτα παρακάτω σέ λέξεις λόγιες ή νεολογισμούς πού αντίστέκονταν σ' αυτή τή σύνταξη. "Ένα μικρό παράδειγμα πού βρίσκω στίς σημειώσεις, μέ χρονολογία 10.9.1970: «Θεωρητικά έχω καταλήξει στην άποψη πώς ή παράπλευση κάθε βιώματος σημαίνει παράπλευση τής ζωής». Μέχρι τό «πώς» ή σύνταξη κυλάει όμαλά, αλλά μετά ακολουθεί όνοματική σύνταξη άφηρημένου νεολογισμού (άντί γιά ρηματική) μέ γενική πτώση άφηρημένου ουσιαστικού.²⁶ Σήμερα θά έγραφα: «Θεωρητικά έχω καταλήξει στην άποψη πώς τό ν' άποφεύγει κανείς (ρηματική σύνταξη) τά βιώματά του σημαίνει ότι άποφεύγει τήν 'ίδια τή ζωή». Γιατί τό 1970 έγραψα τή φράση «ή παράπλευση κάθε βιώματος»; Γιατί αυτή ή φράση ύπηρχε έτοιμη ή δυνάμει

²⁶ 'Η σύνταξη άφηρημένου ουσιαστικού πού τό ακολουθεί άφηρημένη έννοια σέ γενική πτώση καί ίδίως διαδοχικές τέτοιες άφηρημένες γενικές (π.χ. «μετάπλαση τής άπελπισίας του όντος» ή «ή διαδικασία τής μεταφοράς του ποιητικού φαντάσματος του καλλιτέχνη» ή «έπανεξέταση των δυνατοτήτων του μέσου ικανοποίησης, του έργαλείου, τής τεχνολογίας ως διαμεσολαβητή τής έργασιακής διαδικασίας του κοινωνικού μετασχηματισμού των ανθρώπων τής Φύσης»), κάτι συνηθέστατο στόν κοινό δημόσιο λόγο μας, βρίσκεται έξω από τό πνεύμα τής νεοελληνικής γλώσσας. Πρόκειται μάλλον γιά άκριτη μίμηση τής άγγλικής σύνταξης, ή όποια έχει καταντήσει στόν δημόσιο λόγο μας κοινός τόπος άριστολογίας. 'Η σύνταξη άφηρημένου ουσιαστικού μέ άφηρημένες έννοιες σέ γενική πτώση καί των νεολογισμών σέ -ποίηση («έντατικοποίηση», «αύτηροποίηση», «αίσθητικοποίηση», «ιδεολογικοποίηση» κ.λπ.) δείχνουν άσφαλτα, νομίζω, τό βαθμό πού κακομεταχειρίζεται κανείς τή νεοελληνική γλώσσα.

μέσα μου, κυρίως, από κείμενα πού διάβαζα καθημερινά σέ ἐφημερίδες, σέ περιοδικά καί σέ βιβλία. Θέλω νά ἐπιμείνω σ' αὐτόν τόν παράγοντα, τόν κοινό δημόσιο λόγο, στόν ὁποῖο μαθητεύει κανείς ἐμπειρικά²⁷ κι ἔχει τό πλεονέκτημα τῆς αὐτόματης διαχρονικῆς ἐπίδρασης. Θετικῆς βέβαια ἐπίδρασης στίς προηγμένες ἐθνικές γλώσσες. Ὅμως σέ μᾶς, λόγω τῆς ἀκαταστασίας πού ἐπικρατεῖ στόν κοινό δημόσιο λόγο, ἀπέχει ἀπό τό νά ἀσκει θετική παιδευτική ἀγωγή. Ἐμένα τουλάχιστο ἡ θητεία μου σ' αὐτή τή γλωσσική πραγματικότητα μέ ἔβγαξε σέ λάθος δρόμο. Αὐτή, μεταξύ ἄλλων, βρισκόταν στό βάθος τοῦ προβλήματος πού μέ ὀδηγοῦσε στήν ἀνακόλουθη σύνταξη.²⁸ Ἄν εἶχαμε βέβαια μιά ὁμαλή γλωσσική εξέλιξη ἢ, ἀλλιῶς, μιά καλλιεργημένη ἐνιαία γλώσσα, αὐτό τό πρόβλημα δέν θά ὑπῆρχε. Ἐδῶ ὅμως ὁ κοινός δημόσιος λόγος ἔμοιαζε μέ κακό προηγούμενο, πού δέν ἔμενε παρά νά ταυτιστεῖς μαζί του ἢ πάση θυσία ν' ἀπαλλαγτεῖς ἀπ' τήν ἐπιρροή του. Ἔτσι, σύμφωνα μέ τά προηγούμενα, μεγάλες δυσκολίες προέκυπταν ἀπό τίς ἀντιστάσεις πού παρουσίαζαν οἱ λόγιες λέξεις στή ροή τῆς σύνταξης. Κι ὅταν κάπως προχωροῦσα, σέ κάποιο σημεῖο τοῦ κειμένου ἔφτανα πάλι σέ ἀδιέξοδο: ἡ λόγια λέξη στήν ὁποία σκόνταφτα μοῦ φαινόταν νοηματικά ἀναντικατάστατη καί μάλιστα στόν γραμματικό τύπο μέ τόν ὁποῖο τήν εἶχα γράψει. Σέ τέτοιες περιπτώσεις ἔπαιρνα κάποιες φορές τηλεφῶνο ὀρισμένους φίλους μου (Ἐρμιόνη Ἡλιάδη, Βασιλῆ Ἄτσαλο) καί ρωτοῦσα: πῶς θά τό ἄλεγεσ αὐτό ἀλλιῶς; Πρέπει νά πῶ ὅτι τό πρόβλημα δέν ἦταν νά ἐξοβελιστοῦν οἱ λόγιες λέξεις ἀπό τή γλώσσα, αὐτό ἦταν ἀδύνατο νά γίνει γιά πολλούς λόγους. Τό πρόβλημα ἦταν νά ἐναρμονιστοῦν συντακτικά μέ τήν προφορικότητα τοῦ λόγου. Μέ τό ἐκφραστικό πνεῦμα μιᾶς ἀπτῆς σχέσης μέ τά πράγματα. Ἔτσι ὥστε νά συμφράζονται μέ τίς γειτονικές τους λέξεις χωρίς συντακτικές καί νοηματικές ἀντιστάσεις. Κι αὐτό, ὅπως τό εἶδα, δέν ἦταν ζήτημα γραμματικῆς

²⁷ Ἡ γλώσσα πού μαθαίνει κανείς στό σχολεῖο ἀφομοιώνεται πολύ δυσκολότερα ἀπό τή γλώσσα πού μαθαίνει ἐμπειρικά θητεύοντας στόν δημόσιο καθημερινό λόγο. Ἡ ἐμπειρική μαθητεία εἶναι σαφῶς πιό αὐτόματη καί πιό ἀφομοιώσιμη ἀπό τή σχολική.

²⁸ Ἀξιόπροσεχτη εἶναι ἡ παρόμοια ἀποψη πού ἔχει προέρθει ἀπό μακρόχρονη φιλολογική διδακτική πείρα: «Ἡ Νεοελληνική γλώσσα μπορούσε νά πλουτισθεῖ στό λεξιλόγιο, χωρίς νά τή στριμώξουν στά σιδερένια καλούπια τῆς ἀλλοιωμένης σύνταξης καί τῆς ἀνάμεικτης Γραμματικῆς Νέων Ἑλλήνων καί Ἀρχαίων», Ἀγγελικὴ Ζολώτα, Ὁ δρόμος μου περνοῦσε ἀπό τά σχολεῖα, Σιδέρης, Ἀθήνα ⁸2011, σ. 57.

(ούτε ακριβῶς δημοτικῆς-καθαρεύουσας), ἀλλά ὀπτικῆς γωνίας. Τῆς ὀπτικῆς γωνίας πού ἀφορᾶ τό καθολικό αἶσθημα μέ τό ὁποῖο προσεγγίζεις τά πράγματα. "Ὅπου ἡ ἠθική ποιότητα αὐτοῦ τοῦ αἰσθήματος φαίνεται πῶς εἶναι κεφαλαιώδους σημασίας. Ἐπίσης ἀπό τήν ἀποψη ὅτι βρίσκεται στήν ἀφετηρία τῆς ὁποίας ἐκλογῆς πρόκειται νά κάνεις. Μέ συνέπεια τό καθολικό αἶσθημα μέ τό ὁποῖο προσεγγίζονται τά πράγματα νά εἶναι καθοριστικό γιά τήν ἐκδοχή τοῦ λόγου πού υἱοθετεῖς. Ἐτσι πού, στήν περίπτωση τῆς προφορικότητας, νά προέχει ἡ ἐμπράγματη ἐκφραστική εὐκρίνεια τοῦ ἐκάστοτε ἀντικειμένου. Διακρίνεις κάτι μέ ἀπτό τρόπο καί ζητᾶς νά τό ἀποδώσεις μέ ὁμολογη γλωσσική μορφή.

Τό 1972 πηγαίνοντας στή Θεσσαλονίκη, πέρασα ἀπό τό βιβλιοπωλεῖο Βιβλιοθήκη, γιά νά δῶ τόν —καί βιβλιοπώλη— Μανόλη Ἀναγνωστάκη. Ἀφοῦ κάπως τά εἶπαμε, ἤρθε ἡ ὥρα νά φύγω. Τότε, σάν νά μέ ἐπιτιμοῦσε γιά κάτι μεμπτό, μέ ρώτησε σμίγοντας ἀπό τό ὕψος του τά δύο φρύδια του, γιατί δέν δημοσιεύω τίποτα τόσο καιρό τώρα. Τοῦ εἶπα ὅτι δέν κρατᾶω τίποτα στά συρτάρια, ἀπλῶς δέν δημοσιεύω γιατί δέν μπορῶ νά γράψω μέ σαφήνεια. Μοῦ ἔριξε ἕνα ἄχρωμο βλέμμα σάν νά μή μέ γνώριζε ἤ σάν νά εἶπε ἀπό μέσα του (ἔτσι τό κατάλαβα): τί λέει τώρα αὐτός· ἄς ἔλεγε καλύτερα —γιατί οἱ δυνάμεις του δέν τόν βοηθᾶνε, γιατί σκέφτεται τό ἐπαγγελματάκι του, τή ζεστή τσεπούλα του, τά πρακτικά του...— πῶς τά παρατήρησε. Δέν θά ναι δά κι ὁ πρῶτος... Καθώς ἔφευγα ἔλεγα πῶς μίλησα ἀπλοϊκά, χωρίς νά δώσω ἐξηγήσεις, πῶς δέν τά ἔχα παρατήρησει, ὅπως φάνηκε νά νόμισε ὁ Ἀναγνωστάκης, ἀλλά πῶς ἀντιμετώπιζα προσωπικές δυσκολίες στό θέμα τοῦ γραψίματος. Σημασία πάντως εἶχε ἡ ἀλήθεια, κι ἡ ἀλήθεια ἦταν πῶς βρισκόμουν ἀκόμα στό δρόμο τῆς ἀναζήτησης.

Τό 1973 ἔδωσα ἕνα ἀπό τά «δοκιμαστικά» γραφτά μου νά δημοσιευτεῖ στό περιοδικό *Δοκιμασία*. Ἐπιγραφόταν «Ὁ μακρυγιαννισμός στήν ἀφήγηση».²⁹ Στήν ἀρχή ἀρχή μιλάω γιά μιά ἀναλογική σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν γραφτό λόγο καί στήν προφορική γλώσσα.

²⁹ Γιώργος Ἀράγης, «Ὁ μακρυγιαννισμός στήν ἀφήγηση», περ. *Δοκιμασία*, τχ. 1, Μάιος-Ἰούνιος, Γιάννινα 1973, σ. 51-54.

Θεωρητικά δηλαδή η αντίληψη αυτή είχε ήδη αποσαφηνιστεί. Παραθέτω τήν πρώτη παράγραφο.

‘Ο Μακρυγιάννης είχε ασκηθεί στον προφορικό λόγο, όπως τό καθόριζε ή καθημερινή κουβέντα. Μιά κουβέντα βέβαια τοποθετημένη στά πλαίσια τής εποχής του καί τής σταδιοδρομίας του. Έτσι, όταν αποφάσισε νά γράψει, χωρίς προπαίδεια στό γραφτό λόγο, έγραψε, κατά τό ένστικτό του μέ τήν αίσθηση πού είχε αποκτήσει μέ τήν όμιλία του. Τελικά απέδωσε μ’ αυτόν τόν τρόπο στά γραφτά του τό ύφος τής στάσης καί τής δράσης του, τόσο καίρια, ώστε νά θεωρούμε σήμερα τά ‘Απομνημονεύματα σάν τή «σημαντικότερη» πεζογραφική κληρονομιά από τήν απελευθέρωση καί ύστερα. Είμαι όμως βασικό νά κατανοηθεί πώς ή κληρονομιά αυτή, στά μέτρα πού στάθηκε απόρροια ενός ιδιότυπου συνδρόμου, δέν προσφέρεται εύκολα —ή δέν προσφέρεται καθόλου— για μία απευθείας εκμετάλλευση τοῦ λόγου της. Είμαι μάλλον ένα προηγούμενο αρκετά διδακτικό από όρισμένη άποψη, παρά μία κατάθεση μορφής, πού μπορεί νά τήν οικειοποιηθεί κανένας εκ τών άνω. Σάν προηγούμενο, εκτός τών άλλων, συνιστά τήν υιοθέτηση στή γραφή τοῦ λεκτικοῦ μέ τό όποιο ό συγγραφέας δηλώνεται στον προφορικό λόγο. Πρόκειται για μία δύναμιε σύσταση, πού δέν έχασε, νομίζω, σήμερα τό κύρος της, μολοντί ό προφορικός διάλογος έχει περιοριστεί προς όφελος τοῦ γραφτοῦ μονόλογου. Κι είναι σημαντικό νά παρατηρηθεί πώς ή άρνητική της διατύπωση άγει άπώτερα στην κρίση πώς ή γλώσσα τών κειμένων, όταν γράφουμε ξεχνώντας πώς μιλούμε, χάνει τήν όργανική της βάση, τόν άμεσο δεσμό της δηλαδή μέ τό ύποκείμενο.

Γενικότερα σ’ αυτό τό άρθρο έθετα ένα ζήτημα αναχρονιστικής γραφής από άστους συγγραφείς. Τέτοια πού είχε μακρινό πρότυπό της, ή περίπου, τόν τρόπο πού έγραψε ό Μακρυγιάννης τά ‘Απομνημονεύματά του. Τό κείμενο αυτό, ως δείγμα γραφής, μάς επιτρέπει νά κάνουμε δύο τουλάχιστον παρατηρήσεις. Πρώτα ότι είχε γίνει πρακτικά ένα σημαντικό βήμα προς τήν προφορικότητα τοῦ λόγου, ένω ή μεικτή σύνταξη, αν καί είχε υποχωρήσει, δέν είχε εκλείψει. Τό δεύτερο άφορά κάτι πού επανειλημμένα έχω διαπιστώσει, ότι είναι πολύ διαφορετικό νά ξέρεις θεωρητικά τί θέλεις νά κάνεις από τό νά μπορείς πρακτικά νά τό πραγματώσεις. Τό παραπάνω απόσπασμα είναι διαφωτιστικό ως προς τόν θεωρητικό προσανατολισμό μου πάνω στό θέμα τής γραφής. Ταυτόχρονα όμως ή ίδια ή γραφή μου δέν αποτελεί πλήρη εμπράγματα εφαρμογή αυτού τοῦ προσανατολισμοῦ. ‘Ωστόσο, παρ’ όλα τά έκφραστικά μειονεκτήματά του, τό άρθρο αυτό

στή *Δοκιμασία* προσέχτηκε καί πέρασε στή βιβλιογραφία.³⁰ Μάλιστα μου ζητήθηκε επανειλημμένα από ανθρώπους πού δέν ἔβρισκαν τό τεῦχος τῆς *Δοκιμασίας*. Φυσικά δέν πιστεύω ὅτι προσέχτηκε γιά τίς φράσεις του «νά τήν ἐκμεταλλευτεῖ κανεῖς ἐκ τῶν ἄνω» ἢ «νά παρατηρηθεῖ πώς ἡ ἀρνητική της διατύπωση ἄγει ἀπώτερα στήν κρίση πώς» ἢ ἄλλες χειρότερες πού βρίσκονται στό ὑπόλοιπο κείμενο. Ἐάν προσέχτηκε, τό ὀφείλει στή βασική ἰδέα του, ἡ ὁποία συλλαμβάνεται μέσα ἀπό τή σχετική ἐκφραστική του ἀνεπάρκεια.

Στό 6ο τεῦχος τῆς *Δοκιμασίας*³¹ δημοσιεύτηκε ἄλλο ἓνα, πολύ μικρό, ἀπό τά «δοκιμαστικά» γραφτά μου, τό ὁποῖο ἀφοροῦσε τήν ἐκτός ἐμπορίου ἐκδοση μιᾶς μικρῆς συλλογῆς ποιημάτων πού ἀνῆκε στόν Νίκο Καρανικόλα. Τέλος, ἓνα ἀκόμα «δοκιμαστικό» κείμενο, γραμμένο τό 1975, δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Διαγώνιος*.³² Σ' αὐτό, ἔχοντας πίσω τή δική μου περιπέτεια, παρουσιάξα τέσσερα σχήματα, τέσσερους τρόπους δηλαδή, ἀοριστολογίας «ἀφ' ὑψηλοῦ». Ὅπου ἡ ἀοριστολογία παρουσιάζεται μέ πόζα σπουδαιολογίας ἢ σάν ἓνας λόγος ὑψηλῆς στάθμης. Ἔτσι πού ὁ ἀναγνώστης νά πρέπει νά θεωρήσει ὅτι δέν καταλαβαίνει αὐτό πού διαβάζει ἐπειδή εἶναι χαμηλό τό πνευματικό του ἐπίπεδο. Μέ ἄλλα λόγια στίς περιπτώσεις αὐτές ἔχουμε ἓνα εἶδος ἐμφατικῆς κενολογίας, κατά τήν ὁποία ἡ συγκεκριμένη καί ἀκριβῆς ἀναφορά στό ἐκάστοτε ἀντικείμενο ἀπουσιάζει. Τά τέσσερα «διαβλητά σχήματα» τά ὁποῖα συζητοῦσα ἦταν τά ἀκόλουθα: α) Ἐκφραστική γενικότητα – εὐρύτητα προβληματισμοῦ. Ὅπου ἡ ὑποτιθέμενη εὐρύτητα τοῦ προβληματισμοῦ «δικαιολογοῦσε» τήν γενικόλογη ἀοριστολογία. β) Δογματισμός – αὐθεντία. Ἐδῶ ἡ ὑποτιθέμενη αὐθεντία «δικαιολογοῦσε» τή δογματική αὐθαιρεσία. γ) Ἀκαθόριστες ἔννοιες – εἰδικά νοήματα. Στήν περίπτωση αὐτή τά εἰδικά νοήματα ἀπλῶς ἦταν ἀδύνατο νά ἐκφραστοῦν μέ ἀκαθόριστες ἔννοιες.

³⁰ Πρῶτος τό βιβλιογράφησε ὁ Mario Vitti στό βιβλίο του *Ἡ Γενιά τοῦ Τριάντα* (Ἀθήνα, Ἐρμῆς 1977), ἄν καί κάπως περιέργα. Μολονότι στή σ. 249 ἀνεφέρεται σέ «μακρυγιαννικούς» πεζογράφους (Σ. Δούκας, Φ. Κόντογλου, Δ. Σωτηρίου) καί γράφει τή φράση, «πιστικό δεῖγμα "μακρυγιαννισμοῦ" σέ πρόσφατα χρόνια», ἐντούτοις δέν παραπέμπει στό κείμενό μου. Κατά τρόπο ἀνεξήγητο παραπέμπει σ' αὐτό στή σ. 210, ὅπου μιλάει γιά τόν ζωγράφο Θεόφιλο Χατζημυχαήλ.

³¹ Γ. Ἀράγης, «Ἀναφορά σέ μιά περίπτωση», περ. *Δοκιμασία*, τχ. 6, Μάρτιος-Ἀπρίλιος, Γιάννινα 1974, σ. 77-79.

³² Γ. Ἀράγης, «Διαβλητά σχήματα», περ. *Διαγώνιος*, τχ. 14, Μάιος-Αὔγουστος, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 157-161.

δ) *Άκαθόριστες σχέσεις έννοιων – δραστικές σχέσεις νοημάτων.* Όπως και στο προηγούμενο σχήμα, δεν ήταν δυνατό να εκφραστούν δραστικές σχέσεις νοημάτων με ακαθόριστες σχέσεις έννοιων, με συνέπεια να προκύπτουν πομπώδεις άριστολογίες. Αυτούς τούς τέσσερους τρόπους άριστολογίας, πού ένδημοῦσαν στά κριτικά, δοκιμακά, έπιφυλλιδικά κ.λπ., δημοσιεύματα, τούς πλαισίωνα με συναφή κειμενικά παραδείγματα από δέκα από τούς πίο γνωστούς κριτικούς, δοκιμογράφους και έπιφυλλιδογράφους μας. Για μένα ήταν τό τελευταίο «δοκιμαστικό» κείμενο πού δημοσίεια.

Τόν χειμώνα του 1976, καθώς κατέβαινα τίς σκάλες, μετά από μία έκδήλωση, στό Πνευματικό Κέντρο «Ώρα»,³³ με πλησίασε ο Μένης Κουμανταρέας και μου ζήτησε συνεργασία για τό περιοδικό *Ήριδανός*. Του είπα ότι δεν είχα κείμενα έτοιμα για δημοσίευση. Κι ήταν αλήθεια. Τό 1976-1977 αισθανόμουν ότι, αναφορικά με τή δεύτερη αναντιστοιχία, στό μέτρο τῶν δυνατοτήτων μου, είχα μάλλον ολοκληρώσει τό δοκιμαστικό στάδιο. Από δῶ και πέρα θά μπορούσα να γράφω αυτά πού είχα στό κεφάλι μου και να τά δημοσιεύω. Τήν έξοδο από αυτό τό δοκιμαστικό στάδιο τήν αισθάνθηκα σαν ένα ευφρόσυνο γεγονός από τά λίγα πού μου έχουν τύχει. Τόν πρώτο καιρό ή εικόνα με τήν όποία είχα συνδυαστεί έβγαινε συνεχῶς μπροστά μου. Μία εικόνα πού σχετιζόταν με τά νεανικά μου χρόνια: *Βρισκόμωνα ξαφνικά στην κάτασπρη άκροποταμιά του Άραχθου, πού πλαισίωνε τή φιδωτή πορεία του ποταμού. Έκει πού είχα περάσει στά νεανικά μου χρόνια μερικές από τίς πίο ευχάριστες ώρες. Σ' ένα γνωστό μέρος όπου τό ποτάμι έτρεχε σιγανά και τά νερά άπλωναν κυλώντας μ' ένα σιγανό μουρμουρητό. Αύγουστιάτικη μέρα, όταν ο ήλιος έχει γύρει προς τή δύση κι έχει αρχίσει να γίνεται αισθητή ή απογευματινή δροσιά. Ένα άλαφρό άεράκι να ρυτιδώνει μόλις τήν έπιφάνεια του νερού και στ' άφτιά ν' άντηχάει ο Μολδάβας του Σμέτανα...*

Τότε, στό τέλος του 1976, στίς σκάλες του κέντρου «Ώρα», δεν ύποσχέθηκα στον Κουμανταρέα να καθίσω να γράψω κάτι για τον

³³ Τό Πνευματικό Κέντρο «Ώρα» του Α. Μπαχαριάν είχε προγραμματίσει για τήν περίοδο 1976-1977, με γενικό τίτλο «Άφειτηρίες τής μεταπολεμικής μας λογοτεχνίας», σειρά εκδηλώσεων. Ποιητές και πεζογράφοι, μετά από σύντομη εισήγηση κάποιου εισηγητή, διάβαζαν κείμενά τους και ακολουθούσε συζήτηση. Τό κοινό είχε τήν ευκαιρία να παρακολουθεϊ αυτές τίς εκδηλώσεις ελεύθερα, δυο φορές τήν εβδομάδα (Τρίτη, Πέμπτη, ώρα 8 μ.μ.).

Ἡριδανό. Καί τοῦτο γιατί ἡ σκέψη μου βρισκόταν ἄλλου: στή διδακτορική ἐργασία πού ἐκπονοῦσα στόν Εὐαγγελισμό κι ἔπρεπε νά τελειώσει μέσα στό 1977. Ἡ διδακτορική τελείωσε στά μέσα τοῦ 1977 καί τότε, σάν νά μὴν τό περίμενα, μπῆκε τό ἐρώτημα τί θά ἔκανα ἀπό δῶ καί πέρα. Θ' ἀκολουθοῦσα ἀκαδημαϊκή σταδιοδρομία, μένοντας στήν Ἀθήνα, ἢ θά ἔκανα ἐλεύθερο ἐπάγγελμα, πηγαίνοντας μᾶλλον στήν ἐπαρχία; Ἡ παραμονή στήν Ἀθήνα, μέ προοπτική τήν ἀκαδημαϊκή σταδιοδρομία, θά σήμαινε οὐσιαστικά τήν παραίτησή μου ἀπό τή σχέση μου μέ τή λογοτεχνία (ἡ σταδιοδρομία αὐτή θά ἀπαιτοῦσε γιά 15-20 χρόνια ὀλοκληρωτικό δόσιμο στήν ἰατρική), ἀλλά καί ἄλλα παρεπόμενα πού τ' ἀντιμετώπιζα μέ σκεπτικισμό. Προτίμησα τή δεύτερη λύση, πού μ' ἄφηνε λυτά τά χέρια καί ἀρκετό ἐλεύθερο χρόνο νά κάνω τά δικά μου. Ἔτσι δέν θά πῆγαιναν στράφι τά χρόνια πού εἶχα καταγίνει μέ τή λύση τῶν δύο προβλημάτων πού προανάφερα. Κι ἐπιπλέον θά συνέχιζα νά διαβάζω λογοτεχνία, ἰδίως κλασικά κείμενα, πράγμα γιά τό ὅποιο ἔνωθα ἔντονη ἔλξη. Ὅπως δὴποτε ὅμως ὑπῆρχαν κι ἄλλοι λόγοι γιά τούς ὁποίους προτίμησα τή δεύτερη λύση. Φεύγοντας τό 1978 ἀπό τήν Ἀθήνα, πού ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς τήν εἶχα κάπως βαρεθεῖ, θά ἔκανα τήν κοινωνική αἴγλη τοῦ ἐξουσιαστή, ἰδίως νοσοκομειακοῦ, γιαιτροῦ καί τά ἀνερχόμενα σταδιακά οἰκονομικά του ὀφέλη. Ἀντίβαρο δέν θά ἔταν βέβαια ἡ κοινωνική ἀντίληψη περί τοῦ συγγραφέα «ψώνιου» πού ἐπικρατεῖ ἰδίως στήν ἐπαρχία. Οὔτε οἱ συγγραφικές οἰκονομικές ἀπολαβές οὔτε ἡ δόξα τοῦ τελευταίου ὑποτροχοῦ τῆς ἄμαξας πού ἀντιπροσωπεύει γιά τήν πολιτεία ὁ ἀχρείαστος πνευματικός κόσμος αὐτοῦ τοῦ τόπου. Οὔτε ἡ κουφότητα τοῦ κρυφοεπιδειξία συγγραφέα, πού ξεπουλιέται γιά νά κυκλοφορεῖ ἡ φωτογραφία καί τ' ὄνομά του στόν Τύπο.

* * *

Εἶχα ξεκινήσει γράφοντας λίγες κριτικές στό περιοδικό Ἐνδοχώρα. Οἱ κριτικές μοῦ φαίνονταν εὐκόλη καί ἐλκυστική δουλειά — στό πλαίσιο βέβαια τῶν δύο ἀναντιστοιχιῶν τότε. Μετά τό 1977, πού εἶχα ἀφήσει πίσω τή βασική προσπάθεια γιά τό ξεπέραςμα τῶν δύο προβλημάτων πού ἀντιμετώπιζα, ἀντί γιά κριτικές, καταπιάστηκα μέ δοκιμακά γραφτά. Μέ τή διαφορά πώς αὐτά τά γραφτά, πού ἀπέτε-
 λσαν τόν πρῶτο τόμο ἀπό τά Ζητήματα Λογοτεχνικῆς Κριτικῆς,

καταγίνονταν με τή μελέτη τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ἀρχικά δηλαδή, τήν ἐποχή τῆς Ἐνδοχώρας, ἀλλά καί μερικά χρόνια ἀργότερα, θεωροῦσα τήν ἄσκηση τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς μιὰ ἐμπειρική δουλειά, πού τήν ἀσχοῦσε κανείς ἐρασιτεχνικά, χωρίς νά προϋποθέτει θεωρητικό προβληματισμό. Ἀπό ἓνα χρονικό σημεῖο ὡστόσο καί μετά, ἄρχισε νά μέ ἀπασχολεῖ ἡ λογοτεχνική κριτική ὡς ἀντικείμενο πού χρειάζοταν νά μελετηθεῖ ὁ λειτουργικός μηχανισμός της. Ἄρχισαν, μ' ἄλλα λόγια, νά μέ ἀπασχολοῦν τά ἐγγενῆ προβλήματα πού παρουσίαζε ἡ ἄσκηση τῆς κριτικῆς, πέρα ἀπό τίς ὅποιες ἐξωτερικές δυσκολίες, οἱ ὁποῖες σχετίζονταν μέ τίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν στή λογοτεχνική κοινότητα. Ὡρα ὅμως νά πῶ μέ δυό λόγια «τί ἐνοῶ;» μέ τόν ὄρο κριτική, κριτική τῆς λογοτεχνίας ἢ λογοτεχνική κριτική. «Πιστεύω πάντα», ἔχει γράψει ὁ Ρενέ Βέλλεκ,

στή διάκριση μεταξύ «λογοτεχνικῆς θεωρίας» — ὄρου ὁ ὁποῖος μοῦ φαίνεται προτιμητέος τοῦ ὄρου «ποιητική», ἐπειδή σαφῶς περικλείει τίς πεζογραφικές μορφές καί ἀποκηρύσσει τήν προτροπή τήν ὑποδηλούμενη μέ τόν παλαιό ὄρο— καί «λογοτεχνικῆς κριτικῆς» ὑπό τή στενότερη ἔννοια τῆς μελέτης συγκεκριμένων ἔργων λογοτεχνίας μέ ἐμφαση ἐπί τῆς ἀξιολογήσεως των.³⁴

Αὐτά τά λόγια τοῦ Βέλλεκ, ὅπως τά καταλαβαίνω, σημαίνουν τά ἀκόλουθα: α) Ἡ κριτική τῆς λογοτεχνίας ἀποτελεῖ πράξη μέ τήν ὁποία ἀξιολογοῦνται συγκεκριμένα κάθε φορά ἔργα. β) Ὅ,τι ἀξιολογεῖται στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ἡ ποιότητα τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων ὡς λογοτεχνικῶν, κάτι πού δέν μπορεῖ νά κάνει ἡ «λογοτεχνική θεωρία». Ἡ ἰδιαιτερότητα συνεπῶς τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς προκύπτει ἀπό τόν ἀξιολογικό προσανατολισμό της. γ) Ἡ «ἐμφαση» τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς στό ἀξιολογικό ἔργο της, δέν ἀποκλείει ἀναφορές σέ ἄλλα (ἱστορικά, κοινωνικά, ἰδεολογικά, πραγματολογικά, τεχνικά κ.λπ.) στοιχεῖα τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων. Μέ τή διαφορά πώς τά στοιχεῖα αὐτά μετέχουν στήν κριτική πράξη ὡς βοηθητικά δεδομένα, χωρίς νά ἔχουν κριτικό ρόλο. Ἡ, ἀλλιῶς, μόνο μ' αὐτά δέν γίνεται κριτική ἀξιολόγηση, ἐνῶ χωρίς αὐτά μπορεῖ νά γίνει. Ἄς σταθοῦμε γιά τήν ὥρα σ' αὐτή τή γενική ἰδέα γιά τή λογοτεχνική κριτική.

³⁴ René Wellek, «Ὁ ὄρος καί ἡ ἔννοια τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς», μτφρ. Λάμπρος Ξενίας, περ. Ἐκηβόλος, τχ. 1, Ἀθήνα 1978, σ. 29.

Μένοντας μέσα στό πνεῦμα τῶν παραπάνω, ἔβγαλα τή «λογοτεχνική θεωρία» ἀπό τό λογαριασμό, μέ σκοπό νά μελετήσω καθαυτή τήν κριτική πράξη. Νά μελετήσω καθαυτή: νά ἐξετάσω δηλαδή ὀρισμένες κριτικές οἱ ὁποῖες εἶχαν ξεχωρίσει μέ τά χρόνια, ἔτσι πού θά ἦταν δυνατό νά θεωρηθοῦν παραδειγματικές. Ἐννοῦ κριτικές ὅπως τό κείμενο τοῦ Ροῖδῆ «Περί συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως», τοῦ Παλαμᾶ «Κάλθος ὁ Ζακύνθιος», τοῦ Ξενόπουλου «Ἐνας ποιητής (Κ. Π. Καβάφης)», τοῦ Ἄγρα «Ὁ Καρωτάκης καί οἱ Σάτιρες», τοῦ Σεφέρη ὁ «Ἐρωτόκριτος», κ.ἄ. Τό νά μελετᾶς ἕνα κριτικό κείμενο γιά νά δεῖς τή σύνθεσή του σημαίνει ὅτι τό ἀποσυνθέτεις στά συστατικά του. Μέ τή δουλειά τῆς ἀποσύνθεσης ἀποκτᾶς μιά ἀναλυτική ἰδέα γιά τήν ὀρισμένη κριτική πράξη πού μελετᾶς. Αὐτή τήν πράξη, ὅσοδήποτε «παραδειγματική» καί νά τή θεωρήσεις, δέν ἔχει τό περιθώριο νά τήν πάρεις ὡς ἀπόλυτο πρότυπο. Προκύπτει ἔτσι ἡ ἀνάγκη νά κοιταχτεῖ συγκριτικά μέ ἄλλες ἐξίσου «παραδειγματικές» κριτικές, ὥστε νά φανοῦν ποιοί κοινοί ὄροι τίς διέπουν. Οἱ τέτοιοι κοινοί ὄροι ἀποτελοῦν, καθῶς καταλαβαίνει κανεῖς, τά ἐγκυρότερα ἐξαγόμενα τῆς δουλειᾶς αὐτῆς. Στά ἐξαγόμενα αὐτά δέν θά ἀναφερθῶ ἐδῶ, γιά κάτι τέτοιο θά χρειάζοταν νά ἀντιγράψω ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τά τρία βιβλία μου πού ἔχουν γενικό τίτλο *Ζητήματα Λογοτεχνικῆς Κριτικῆς*. Θέλω ὅμως νά ἐπιμείνω σέ ὀρισμένη πτυχή τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, πού ἐνῶ λίγο πολύ ὅλοι τήν ὑποπτεύονται, συχνά ἀμφισβητοῦν τήν ἐγκυρότητά της.

Ἐχει εἰπωθεῖ πολλές φορές μέ ἐπικριτική διάθεση ὅτι ἡ κριτική τῆς λογοτεχνίας εἶναι πράξη ὑποκειμενική, ὅτι συνεπῶς δέν ἔχει ἀντικειμενικό κύρος. Αὐτό, σέ μεγάλο βαθμό, εἶναι ἀλήθεια. Εἶναι ὡστόσο ἐξίσου ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀξιολογική δυνατότητα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς οφείλεται ἀκριβῶς στό γεγονός ὅτι εἶναι ὑποκειμενική. Ἄν στερήσουμε ἀπό τή λογοτεχνική κριτική τήν ὑποκειμενικότητά της, θά τῆς στερήσουμε ταυτόχρονα τόν ἀξιολογικό χαρακτήρα της. Ὅσοι κατηγοροῦν τή λογοτεχνική κριτική γιά ὑποκειμενικότητα, κατηγοροῦν τήν ἴδια τήν κριτική λειτουργία τοῦ ἀνθρώπου σ' ὅλες τίς ἐκφάνσεις της. Καθημερινά ἀξιολογοῦμε τά πάντα καί τά ἀξιολογοῦμε ὑποκειμενικά (πῶς ἀξιολογοῦμε λ.χ. τήν ὀμορφιά ἑνός τοπίου, πῶς ἀξιολογοῦμε τά διάφορα καλλιτεχνικά θεάματα, πῶς ἀξιολογοῦμε τό περιβάλλον μας, τά φιλικά μας πρόσωπα, πῶς ἀξιολογοῦμε τίς ἰδιαιτερότητές μας, πῶς ἀξιολογοῦμε τίς ἐρωτικές προτιμήσεις μας). Ἐξαίρεση σ' αὐτόν τόν γενικό

κανόνα δέν μπορεί νά αποτελέσει ἡ λογοτεχνική κριτική. Δέν εἶναι ζήτημα καλῆς ἢ κακῆς θέλησης, ἀλλά φυσιολογίας τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, κριτική τῆς λογοτεχνίας ἀντικειμενική εἶναι ἀδύνατο νά υπάρξει. Ἡ δεχόμεστε τόν ὑποκειμενικό χαρακτήρα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἢ δέν δεχόμεστε αὐτή τήν κριτική καθόλου. Ἄν ὅμως δέν τή δεχόμεστε, ὀφείλουμε νά εἴμαστε συνεπεῖς: ὀφείλουμε νά μή δεχόμεστε τήν ὑποκειμενική ἀξιολογική κριτική σέ κανένα ἐπίπεδο τῆς ζωῆς μας. Ἔτσι μάλιστα, γιατί ἀλλιῶς, νά δεχόμεστε δηλαδή ἀπό τή μιά μεριά νά κρίνουμε τό καθετί ὑποκειμενικά, κι ἀπό τήν ἄλλη νά κατηγοροῦμε τή λογοτεχνική κριτική γιά ὑποκειμενικότητα, καταντάει ἀπαράδεκτη ἀντίφαση. Ἡ λογοτεχνική κριτική λοιπόν εἶναι πράξη ὑποκειμενική, κι αὐτό συνιστᾷ τή μοναδική δυνατότητα τῆς ὑπαρξῆς της. Κάτι περισσότερο, ἡ λογοτεχνική κριτική δέν ἔχει κἄν τή δυνατότητα νά εἶναι λογικά ὑποκειμενική. Γιατί βασίζεται, ὅπως καί ὁ ποιητής καί ὁ πεζογράφος, στή διαισθητική σύλληψη τοῦ ἀντικειμένου της. Ἄν κάποιος δέν μπορεί νά διαβάξει ἕνα λογοτεχνικό κείμενο καί ἀνάμεσα ἀπό τίς σειρές του, αὐτός ὁ κάποιος δέν ἔχει τό ἔδαφος νά διακρίνει τά ποιοτικά ἢ μή συστατικά αὐτοῦ τοῦ κειμένου. «Φυσικά», λέει ὁ Χ. Λ. Μπόρχες, «τό σημαντικό εἶναι αὐτό πού βρίσκεται πίσω ἀπό τό στίχο».³⁵ Κι αὐτό πού «βρίσκεται πίσω ἀπό τό στίχο» εἶναι ἀβάσιμο νά πιστεύει κανεῖς ὅτι ὁ κριτικός τό προσεγγίζει μέ ἀνιχνευτικό ὄργανο τῆς λογικῆς του. Ἡ πρώτη κριτική ἀντίδραση σ' ἕνα λογοτεχνικό ἔργο ἀποτελεῖ μιά αὐτόματη, συχνά στιγμιαία, διαισθητική ἀνταπόκριση σ' αὐτό τό ἔργο, ἀνταπόκριση καθόλου ὅμως ἐπιχειρηματολογικῆς κατηγορίας. Πολύ σωστά παρατηρεῖ ὁ Σεφέρης ὅτι,

ὅταν ἀρχίσουμε νά μιλάμε γι' αὐτά [γιά τά ποιήματα], οἱ δικαστές τά ἔχουν κιόλα καταδικάσει ἢ ἀθώώσει.³⁶

Ἄνάλογη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Χ. Λ. Μπόρχες:

Ξέρω σίγουρα ὅτι νιώθουμε τήν ὁμορφιά ἑνός ποιήματος πρὶν κἄν ἀρχίσουμε νά σκεφτόμαστε τό νόημά του.³⁷

³⁵ Χόρχε Λουίς Μπόρχες, *Ἡ τέχνη τοῦ στίχου*, μτφρ. Μαρία Τόμπρου, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2006, σ. 139.

³⁶ Γιώργος Σεφέρης, «Ἐρωτικόκριτος», *Δοκίμεις*, τόμ. Α', ὅ.π., σ. 283-284.

³⁷ Χ. Λ. Μπόρχες, *Ἡ τέχνη τοῦ στίχου*, ὅ.π., σ. 107.

Πράγματι ἡ κριτική ἐπιχειρηματολογία ἔρχεται ἐκ τῶν ὑστέρων νά ἀναλύσει τήν πρώτη κριτική ἀντίδραση, νά τήν ἐκλογικέψει κατά τό δυνατό καί νά τήν καταστήσει «ἀντικειμενικά» ἐκφράσιμη. Ἐννοεῖται πώς δέν ἀποκλείεται μιά δεύτερη ἀξιολογική ἀντίδραση μετά τήν πρώτη, ἄν καί πιστεύω ὅτι σπάνια ἐκτοπιίζεται ἡ πρώτη.

Ἡ δοκιμαστική ἀσχολία μέ τήν κριτική πράξη τῆς λογοτεχνίας εἶχε στήν ἀφετηρία της τό ἐρώτημα τί εἶναι καί πῶς πραγματώνεται ἡ λογοτεχνική κριτική. Αὐτή ἡ ἀναλυτική μελέτη τῆς κριτικῆς, πού ἐντάσσεται στή θεωρία τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος «ἀνατομικῆς» περιγραφῆς μιᾶς σύνθετης πράξης. Ἀπό τά στοιχεῖα ὅμως πού μᾶς δίνει μιά τέτοια περιγραφή ἀπουσιάζουν οἱ γενετικοί ὄροι αὐτῆς τῆς πράξης. Ἀπουσιάζουν ἡ παιδευτική προϊστορία τοῦ κριτικοῦ καί ὁ ἰδιοσυγκρασιακός συντελεστής πού τόν ὀδήγησε στή συγκεκριμένη πράξη. Τά τυχόν στοιχεῖα πού μᾶς δίνουν σέ σπάνιες περιπτώσεις οἱ ἴδιοι οἱ κριτικοί πάνω σ' αὐτό τό θέμα εἶναι ἐξαιρετικά ἀνεπαρκῆ. Ἔτσι, χωρίς τούς γενετικούς ὄρους, ἡ «ἀνατομική» περιγραφή τῆς κριτικῆς πράξης εἶναι ἀτελής. Μάλιστα δέν εἶναι ἀπλά ἀτελής, ἀλλά ἀτελής ὡς πρός τό ζωτικότερο καί οὐσιαστικότερο μέρος τῆς κριτικῆς πράξης. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ὁ ἀρχικός μου στόχος νά μελετηθεῖ ὁ λειτουργικός μηχανισμός τῆς κριτικῆς, ἄν ὑποθέσουμε ἐπαρκῆ τήν εὐστοχία τῶν συναφῶν δοκιμίων, δέν πραγματοποιήθηκε παρά μόνο σχετικά. Στόν ὅποιο βαθμό πάντως πραγματοποιήθηκε, ἔχω ἀναρωτηθεῖ ἄν καί κατά πόσο μέ βοήθησε ὡς πρακτικό κριτικό λογοτεχνικῶν κειμένων. Ὅσο μπορῶ νά κρίνω, οὐδὲν μέ βοήθησε τίς στιγμές πού θά ἔπρεπε νά σταθμίσω τήν ἀξία ἑνός λογοτεχνικοῦ ἔργου. Ἐκεῖνες οἱ στιγμές ζητοῦν ἀπάντηση ἐνορατική μέ ὅλο τό εἶναι σέ συσπείρωση καί πλήρως ἐλευθερωμένο ἀπό ὁποιαδήποτε γνωστικά κεκτημένα. Αὐτή εἶναι βέβαια μιά ἰδανική κριτική στάση, εἶναι ὅμως ἡ στάση πρός τήν ὁποία τείνει νά φτάσει ὁ κάθε κριτικός τήν κρίσιμη ὥρα. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ παρουσία τῆς θεωρίας πού ἀφορᾷ τήν κριτική καί κάθε θεωρίας, στό γίγνεσθαι τῆς κριτικῆς στιγμῆς, συνιστᾷ ἀλλότριο παράγοντα. Ἀλλότριο γιατί εἶναι ἄλλης πνευματικῆς τάξης ἀπό ἐκεῖνη τῆς κριτικῆς αὐτενέργειας. Ἔτσι πού, ἄν ἡ θεωρία μετέχει καθοδηγητικά στό γίγνεσθαι τῆς κριτικῆς στιγμῆς, τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι μιά νόθα ἐτυμηγορία. Γιά τό λόγο ὅτι, στήν περίπτωση αὐτή, τήν πρωτογενή κριτική ἐκτίμηση θά τήν ὑποκαταστήσουν τά γενικά

δεδομένα τῆς θεωρίας. Ὁ κριτικός, μ' ἄλλα λόγια, ὅταν εἶναι κριτικά ἐνεργός, θά πρέπει νά αὐτενεργεῖ κατά τό αἰσθητήριό του, χωρίς ἄλλα κρατούμενα. Θά πρέπει. Στήν πραγματικότητα δέν πρόκειται γιά μιὰ βουλευτική ἐνέργεια —γιά κάτι πού τό ἀποφασίζει καί τό κάνει κανείς—, ἀπλῶς ἡ ἐνόραση, ὅταν εἶναι ἐνεργή, ἀπελευθερώνεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τά γνωστικά φορτία τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Τί γίνεται ὅμως μέ τήν εὐρύτερη παιδεία τοῦ κριτικοῦ, εἶναι δυνατό νά εἶναι τήν κρίσιμη στιγμή ἀπαλλαγμένος ἀπό τά πάντα καί νά εἶναι, ἄς ποῦμε, ὁ ἴδιος μιὰ ἀπόλυτα ἐνορατική ὄντοτητα; Δέν εἶναι τόσο εὐκόλο νά πεῖ κανείς τί συμβαίνει ἀκριβῶς. Ἴσως ἡ παιδεία δέν μηδενίζεται τήν ὥρα πού ἐνεργοποιεῖται ἡ ἐνόραση, ἴσως συνιστᾶ ἕνα διακριτικό βᾶθρο αὐτῆς τῆς λειτουργίας.

Συνοψίζω τά παραπάνω. Ἡ θεωρία τῆς κριτικῆς δέν βοηθαίει τοὺς κριτικούς νά σταθμίζουν θετικά ἢ ἀρνητικά ἕνα λογοτεχνικό κείμενο. Μάλιστα μπορεῖ νά ἔχει ἀλλοτριωτική ἐπίδραση ἂν χρησιμοποιηθεῖ σάν συνταγή. (Ἄν κάτι προσφέρει ἡ θεωρία τῆς κριτικῆς, ἡ ὁποία βγαίνει ἀπό τή μελέτη παραδειγματικῶν κριτικῶν πράξεων, αὐτό εἶναι ἕνα γενικό πλαίσιο, στό ὁποῖο ἐντάσσεται ἡ κριτική. Ἐνα πλαίσιο τό ὁποῖο σοῦ δείχνει τά ὅρια μέσα στά ὁποῖα τελεῖται ἡ κριτική καί συνεπῶς σέ προφυλάσσει ἀπό παρανοήσεις. Σέ προφυλάσσει λ.χ. ἀπό τό νά θεωρεῖς τήν ἀπλή βιβλιοπαρουσίαση (περιληψη τοῦ θέματος) ἢ τή φιλολογική μελέτη λογοτεχνική κριτική. Ἡ νά θεωρεῖς λογοτεχνική κριτική τοὺς διάφορους ἀτεκμηρίωτους ἀξιολογικούς ἀφορισμούς ἐνός κειμένου πού ἀναφέρεται σέ λογοτεχνικά ἔργα. Ἡ θεωρία ἀπλῶς σοῦ λέει ὅτι ὀφείλεις νά ἐνεργήσεις ἀξιολογικά, ἀλλά τό πῶς θά τό κάνεις αὐτό τό ἀφήνει στή δική σου προαίρεση. Σοῦ λέει ἐπίσης ὅτι τό ἀξιολογικό ἀποτέλεσμα πρέπει νά τό καταστήσεις ἀναλυτικά εὐκρινές στοὺς ἀναγνώστες, τό πῶς θά τό πετύχεις αὐτό εἶναι πάλι δικός σου λογαριασμός. Κατά τά ἄλλα σοῦ ἀφήνει τήν ἐλευθερία νά χρησιμοποιήσεις ὅποια βοηθητικά στοιχεῖα θεωρεῖς ἀπαραίτητα.

Δυό λόγια ἀκόμα γιά τή θεωρία τῆς κριτικῆς, ὅπως τήν εἶδα μέσα ἀπό τήν προσωπική μου ἐμπειρία. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο βοηθαίει στήν κριτική πράξη, ἡ δοκιμακὴ μελέτη αὐτῆς τῆς πράξης ἔχει τό δικό της ἐνδιαφέρον. Τό ἐνδιαφέρον πού ἔχει κάθε μορφή ἔρευνας. Τέτοιαις πού ἐνδέχεται νά σ' ἀφήνει ἄπνοο κάποτε ἢ νηστικό, ἀλλά ὄχι χωρίς ψυχικό ἀντιστάθμισμα. Ἀπό τ' ἄλλο μέρος, μελετώντας τίς ἐπικρατέστερες κριτικές, πού ἔχουν γραφτεῖ σέ διαφορετικές χρο-

νικές στιγμές και κάτω από διαφορετικές συνθήκες, διαπιστώνεις πόσο σταθεροί παραμένουν οι όροι που διέπουν τη λογοτεχνική κριτική. Ο χρόνος κυλάει, οι εποχές περνούν, οι θεωρίες έρχονται και παρέρχονται, αλλά η κριτική τής λογοτεχνίας δεν αλλάζει πυξίδα. Μένει πάντα μία εκ βαθέων αξιολογική απόφανση πάνω στη λογοτεχνική αξία.³⁸ Σέ όλες τίς παραδειγματικές κριτικές που προαναφέρα

³⁸ Έχει ειπωθεί, από ανθρώπους που θεωρούν ότι όλα είναι θεωρία και αντιμετωπίζουν με θεολογική αντίληψη τη λογοτεχνία, ότι λογοτεχνική αξία δεν υπάρχει. Δεν τό λένε έτσι εύθως, αλλά πλάγια. «Οι σταθερές τής ανθρώπινης εμπειρίας συνεπώς, για τίς όποιες έχω ήδη μιλήσει, δεν πρέπει νά μάς οδηγούν στην “ανάζητηση αιώνιων αξιών” στά λογοτεχνικά έργα, γιατί τά λογοτεχνικά έργα θά διαβάζονται πάντα μέ καινούργιους τρόπους, θά έκτιμώνται για διαφορετικά πράγματα, καθώς οι κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές εκφράζουν σταθερούς νόμους μέ ποικίλους τρόπους. Οι γυναίκες και όχι οι άνδρες, γεννούν παιδιά: αυτή είναι μία σταθερή αλήθεια σχετικά μέ τήν ανθρώπινη φυλή. Άλλά ό τρόπος μέ τόν όποιο αυτή ή αλήθεια οργανώνεται και γίνεται αντίληπτή πολιτισμικά μεταβάλλεται και εξελίσσεται. Αυτός είναι ό λόγος για τόν όποιο δεν μπορούμε ποτέ νά φτάσουμε σέ μία τελική άποτίμηση ενός λογοτεχνικού έργου. Η γραφή του Σαίξπηρ μπορεί νά είναι διαχρονική, αλλά οι αξιολογήσεις τής σπουδαιότητάς της, όχι. Σ’ αυτό τό παράδοξο μπορούμε νά δούμε τό μείγμα τών σταθερών και τών μεταβαλλόμενων στοιχείων που βρίσκονται στόν πυρήνα τής λογοτεχνικής διδασκασίας, και στην καρδιά τής αξίας τής λογοτεχνίας.» Jeremy Hawthorn, *Εκκλειδώνοντας τό κείμενο. Μιά εισαγωγή στη θεωρία τής λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Άθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993, σ. 227. Ο συγγραφέας τών παραπάνω σειρών, θεωρεί, μαζί μέ πολλούς άλλους θεωρητικούς, ότι ή λογοτεχνία είναι κάτι σάν εποχιακός φούρνος του Ναστραντίν Χότζα, που τόν γυρίζει κάθε φορά προς τη μεριά του άέρα. Τοϋτο σημαίνει ότι δεν υπάρχει θέμα λογοτεχνικής αξίας, γιατί ή λογοτεχνική αξία είναι καθαρά εποχιακό φαινόμενο. Είναι όμως έτσι ακριβώς; Ότι διαχρονικά έχουν διατυπωθεί διαφορετικές άπόψεις πάνω στη λογοτεχνία, δεν θά διαφωνούσε κανείς. Κάτι ωστόσο συγκαλύπτεται εδώ. Συγκαλύπτεται ό χαρακτήρας αυτών τών διαφορετικών άπόψεων. Οι φεμινιστές κριτικοί, λείι ό Χώθορν, μάς υπέδειξαν μία διαφορετική αξιολογική αντίληψη τής λογοτεχνίας. Άσφαλώς, αλλά σύμφωνα μέ τίς φεμινιστικές διεκδικήσεις. Διεκδικήσεις που δεν άφορούν τη λογοτεχνική αξία καθαυτή αλλά τό άντροκρατικό καθεστώς τής λογοτεχνίας. Πρόκειται δηλαδή για διεκδικήσεις κατεξοχήν κοινωνικής και πολιτισμικής κατηγορίας και όχι αισθητικής. Η σύγχυση μεταξύ τών δύο έννοιών εδώ δεν βοηθάει σέ τίποτα. Είναι πέρα από κάθε συζήτηση τό νά αντιμετωπίσουμε τη λογοτεχνική αξία σάν κοινωνική, ψυχολογική, γλωσσολογική, φεμινιστική, επαγγελματική κ.λπ., ποιότητα. «Ύποστήριξα προηγουμένως στό βιβλίο αυτό», γράφει πάλι ό Χώθορν, «ότι ή “λογοτεχνία” δεν είναι μία σταθερή και αυταπόδεικτη έννοια: οι τρόποι τής λογοτεχνικής παραγωγής τής διανομής και τής κατανάλωσης μεταβάλλονται, αυτό που ονομάζουμε περιληπτικά τώρα “λογοτεχνία” έχει έπιτελέσει διαφόρων λογίων λειτουργίες στις κοινωνίες όπου εμφανίστηκε και από τίς όποιες επανεκτιμήθηκε» (ό.π., σ. 224). Τό πώς είναι δυνατό νά σχετίζεται ή παραγωγή και ή διανομή τών λογοτεχνικών βιβλίων μέ τη λογοτεχνική

καί σέ άλλες πού παράλειψα, ή λειτουργική βάση καί ό στόχος τής κριτικής παραμένουν άμετάθετα. Τέλος, ή μελέτη τών κριτικῶν κειμένων πού γράφτηκαν σέ διαφορετικές εποχές έχει επιπλέον ένα δικό της ενδιαφέρον. Γιατί ἔτσι βλέπεις από ιστορική σκοπιά τά βήματα τής κριτικής καί τό πῶς πάει νά πάρει σχῆμα ή ιστορία τής λογοτεχνικής κριτικής.

Ὁ τρόπος πού ἄσκησα καί ἀσκῶ τή λογοτεχνική κριτική εἶναι μᾶλλον περιθωριακός. Δέν ἄσκησα τήν κριτική ἐπαγγελματικά οὔτε γράφω πολύ συχνά βιβλιοκριτικές οὔτε δημοσιεύω, παρά σπάνια, κριτικά κείμενα σέ ἐφημερίδες. Μολαταῦτα δέν ἐξαιροῦμαι ἀπό τή δύσκολη θέση στήν ὁποία βρίσκονται τίς τελευταῖες δεκαετίες οἱ κριτικοί στόν τόπο μας. Δύσκολη θέση γιά δύο λόγους. Πρῶτα γιατί ή δουλειά τους ὑπερφαλαγγίζεται ἀπό πρακτικές πού ἀποβλέπουν στήν ἄκριτη διαφημιστική προβολή προσώπων καί ἔργων (ἐσπευσμένες βιβλιοπαρουσιάσεις, ἐσπευσμένα δημοσιογραφικά σημειώματα, ἐσπευσμένες συνεντεύξεις τών συγγραφέων, διαφημίσεις ἔργων μέ φωτογραφίες τών συγγραφέων, καί ἄλλα θεμιτά καί ἀθέμιτα μέσα). Ἐπειτα γιατί ή εἰλικρινής δημόσια γνώμη τών κριτικῶν, ἀπό τούς παράγοντες τοῦ βιβλίου, εἶναι ἀνεπιθύμητη. Ἡ θέση τών κριτικῶν ἐπίδεινώθηκε ἀπό τή στιγμή πού αὐξήθηκε ἀπότομα τό ἀναγνωστικό κοινό τής πεζογραφίας, μιάς πεζογραφίας πού στήν πλειονότητά της ἀναπλήρωσε τό «κουτσομπολιό» τής παλιᾶς ἀστικής γειτονιάς πού έχει

ἀξία, μοῦ εἶναι ἀδύνατο νά τό καταλάβω. Κι ὅμως ή σύγχρονη πανθεωρία τής λογοτεχνίας πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση τείνει. Στό νά ἀξιολογεῖ δηλαδή κανείς τό περιτύλιγμα ὡς περιεχόμενο. Τί νόημα έχει π.χ. νά λέμε «Ἐκλειδώνοντας τό κείμενο», ὅταν ή μέθοδος πού ἐφαρμόζεται γι' αὐτό τό «ἐκλειδώμα», μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ ἀδιάκριτα σέ κάθε εἶδος κειμένου, λογοτεχνικοῦ καί μή; Ὅταν μιά μέθοδος δέν εἶναι εἰδική γιά τήν ἀνάλυση τών λογοτεχνικῶν κειμένων ὡς λογοτεχνικῶν, ποῖός εἶναι ὁ λόγος νά ἐφαρμόζεται πάνω στά λογοτεχνικά κείμενα; Οἱ ὁπαδοί τής λογοτεχνικής πανθεωρίας δέν φαίνεται νά θέλουν νά καταλάβουν τό ἀπλό γεγονός ὅτι, πέρα ἀπό τίς ὀποιοσδήποτε διαχρονικές ἀλλαγές στίς ἀντιλήψεις, τό αἰσθητικό κύρος τοῦ Ὅμηρου, τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Δάντη, τοῦ Θεοβάλντες, τοῦ Σαίξπηρ, τοῦ Σταντάλ, τοῦ Ντοστογιέφσκι, τοῦ Φλωμπέρ, μένει ἀνεπηρέαστο ἀπό τίς θεωρητικές μῶδες. Κι ἕνας λόγος πού ή λογοτεχνική ἀξία δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἐποχιακό ἐξαγόμενο εἶναι ή στάση τής λογοτεχνικής κριτικής, ή ὁποία, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐκάστοτε μεθοδολογία της, έχει πάντα στραμμένη τήν πύξίδα της πρὸς τή λογοτεχνική ἀξία τών λογοτεχνικῶν ἔργων. Κάτι πού διαπιστώνεται ἀπό τήν ιστορία τής λογοτεχνικής κριτικής, ἀπό τότε πού ἐφανίστηκε στά γράμματα ή λογοτεχνική κριτική, ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια δηλαδή μέχρι σήμερα.

εκλείψει. Αὐτή ἡ αὔξηση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ εἶχε πολλαπλές συνέπειες. Μὲ σημαντικότερη τὸ νὰ γίνει τὸ ἐμπορικὸ κέρδος ἀπὸ τίς πωλήσεις τῶν βιβλίων ρυθμιστικὸς παράγοντας στὰ λογοτεχνικά πράγματα. Τὸ ἐμπορικὸ κέρδος δὲν χρειάζεται ἀξιολογικὲς διακρίσεις μεταξὺ τῶν προσφερόμενων προϊόντων, χρειάζεται μόνο στὸν ἀνώτατο βαθμὸ διαφήμιση. Σὲ καμιὰ περίπτωση μάλιστα δὲν δέχεται ἀρνητικὲς δημόσιες γνωματεύσεις πάνω στὴν ποιότητα τῶν προσφερόμενων ἔργων. Καί μὲ τὴν οικονομικὴ δύναμη πού διαθέτει κινητοποιεῖ τοὺς ἀπαραίτητους μηχανισμούς. Τὸ ἀπροσδόκητο εἶναι ὅτι μὲ τοὺς στόχους τῆς ἐμπορικότητος συμπορεύονται καί οἱ φιλοδοξίες, ἢ καί ματαιοδοξίες, τῶν πεζογράφων, πού δὲν δέχονται κι αὐτοὶ τίς ὅποιες ἀρνητικὲς κριτικὲς. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι οἱ κριτικοὶ τῆς λογοτεχνίας πιέζονται ποικιλότροπα, ἔμμεσα μὲν ἀλλὰ ἀφόρητα, νὰ ἀσχοῦνε μιά κρυφοδιαφημιστικὴ δραστηριότητα. Καθὼς ἡ πληθώρα τῶν πεζογραφημάτων πού βγαίνουν κάθε χρόνο εἶναι πολὺ κάτω ἀπὸ τὸ μέτριο ἐπίπεδο, θὰ περίμενε κανεὶς οἱ ἐνεήντα πέντε στίς ἑκατὸ κριτικὲς νὰ 'ναι κανονικὰ ἀρνητικὲς. "Ἄν συμβαίνει νὰ μὴν εἶναι, εἶναι γιατί ἡ δουλειὰ τῶν κριτικῶν ἀσκεῖται κάτω ἀπὸ ἀπρόσφορες συνθήκες. Σήμερα δὲν ἔχουμε κριτικούς πού νὰ λένε θαρρετὰ τὴ γνώμη τους ὅπως, μόλις πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες, ὁ Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, ὁ Δημήτρης Ραυτοπούλος, ὁ Τάκης Σινόπουλος, ὁ Μανόλης Ἀναγνωστάκης, ὁ Νίκος Φωκᾶς. Στὸ μεταξύ βαρὺ φόρο, γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐμπορικῶν κέρδους, πληρώνει ἡ ποίηση, πού βρίσκεται παραπεταμένη στὰ ἀζήτητα. Ἡ ποίηση, ἡ καρδιά τῆς λογοτεχνίας σ' αὐτὸν τὸν τόπο, κατάντησε νὰ 'ναι παρίας στὸ στίβο τῆς λογοτεχνικῆς κίνησης. Ἄρκει νὰ πῶ ὅτι ἔχουμε πλέον κριτικούς πού ἀσχολοῦνται μόνο μὲ πεζογραφικὰ βιβλία. "Ἄς σημειωθεῖ πάντως γενικότερα πῶς, ὅταν σ' ἕναν τόπο ἡ κριτικὴ γνώμη καταντάει ἀνεπιθύμητη, ἡ δημοκρατία καί ἡ ἀξιοκρατία πᾶνε περίπατο, ἐνῶ ἀχμάζουν ἀντίστοιχα οἱ δημόσιες σχέσεις, ἡ κρυψίνια, ὁ καμποτινισμὸς κι ὁ παραγοντισμὸς. Θὰ ρωτοῦσε ἴσως κανεὶς, τί κάνουν τότε οἱ κριτικοὶ μέσα σ' ἕνα τόσο ἀντικριτικὸ κλίμα; Οἱ κριτικοὶ, κάνοντας τὴν ἀνάγκη φιλοτιμία, μηχανεύονται τρόπους γιὰ νὰ σώζουν, ὄχι καθαυτὴ τὴν κριτικὴ, ἀλλὰ τὰ προσχήματα. Παράδειγμα: ἕνα μυθιστόρημα συμβαίνει νὰ εἶναι πολὺ χαμηλῆς στάθμης, ἀλλὰ νὰ ἔχει ταυτόχρονα πολὺ ἰσχυρὸ κηδεμόνα (ἐκδότῃ, συγγραφέα, πολιτικὸ, ἄλλης κατηγορίας παράγοντα). Ὁ κριτικὸς, γιὰ ν' ἀποφύγει τὸ σκόπελο μιᾶς πλήρως ἀρνητικῆς

κριτικῆς μέ πιθανές δυσάρεστες συνέπειες, θά κοιτάξει νά βρεῖ κάποια πτυχή τοῦ μυθιστορήματος, μικρῆς ἔστω σημασίας, πού σηκώνει θετικό σχολιασμό καί θά μιλήσει κυρίως γι' αὐτή δίνοντάς της εὐρύτερη σημασία. Εἶναι μιά πολύ συνηθισμένη τακτική. Παρακολουθώντας τίς κριτικές πού δημοσιεύονται, συμπεραίνω πώς ἐφαρμόζονται καμιά δωδεκαριά τέτοιοι τρόποι κριτικῆς κρυψίνιας. Δέν ἔχει νόημα νά ἐπιμείνω πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι ἡ κριτική τῆς λογοτεχνίας περνάει δύσκολες μέρες στόν τόπο μας. Ἔτσι, τό νά ἐξετάζει κανείς, μέ βάση τίς εὐστοχότερες κριτικές τοῦ παρελθόντος, τοὺς ὅρους πού διέπουν τή δόκιμη ἄσκηση τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, μοῦ φαίνεται τώρα μάλλον οὐτοπικό.

Μένει βέβαια ἡ καθαρά θεωρητική πλευρά τοῦ ζητήματος πού δέν παύει νά ἔχει τό δικό της ἐνδιαφέρον.

